

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

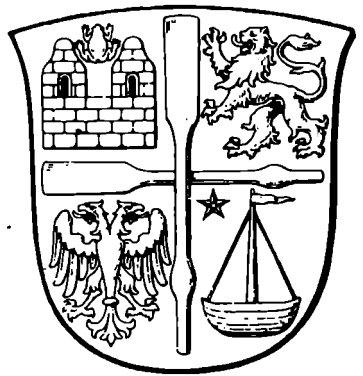
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fra Holbæk Amt 1997

Fra Holbæk Amt

Årbog for Historisk Samfund for Holbæk Amt

1997

*Til museumsinspektør
J.L. Østergaard Christensen*

HISTORISK SAMFUND FOR HOLBÆK AMT

Holbæk 1997

Fra Holbæk Amt 1997
Redaktion: Peter Blumensaadt
Peter Korsgaard

Omslag: Tegning af Albert Thomsen forestillende hans forslag til museets fremtidige udbygning. Den omfattede alt det, der nu udgør museums-komplekset.

Bogen er sat med New Baskerville
og trykt på MultiArt Gloss
i Holbæk Amts Bogtrykkeri

ISBN 87-87575-21-3

ISSN 0107-878x

Indhold

Forord

J.L.Østergaard Christensen som medarbejder i 1950-60'erne
Af Axel Steensberg

Museumsinspektør i en menneskealder
Af Niels A. Christiansen

Med biskopperne på visitats
Biskopperne Peder Herslebs og Ludvig Harboes indberetninger
om visitats i Merløse og Tuse herreder
Af Christian Larsen

Snedkerens kunder
Af Jørgen Mikkelsen

Klosterstræde 18
Af Leif Bahn

Kommunalreformen i Merløse Tuse herreder
Af Ella Breinholt Iversen

En tak fra Historisk Samfund
Af Jørgen Ahlefeldt-Laurvig

Historisk Samfund for Holbæk Amt 1997

Forord

Når denne årbog tilegnes museumsinspektør J.L.Østergaard Christensen er det udtryk for Historisk Samfunds taknemmelighed over den store indsats han har ydet som medlem af bestyrelsen gennem næsten 38 år og ved at lade museet være hjemsted for samfundet. Vi har villet fejre Østergaard Christensen med en udgivelse, der dels beskriver hans faglige indsats dels behandler nogle emner som ligger Østergaard Christensens hjerte nær. Det har samtidig været en forudsætning at artiklerne geografisk skulle holdes indenfor museets arbejdsområde. To af artiklernes forfattere, som begge var store venner af museet, er ikke mere, og det er med blandede følelser, at vi på denne måde giver dem lejlighed til at sende Østergaard en hilsen. Vi overlader hermed skriftet til J.L.Østergaard Christensens og læsernes behagelige læsning – og dom – med en tak for indsatsen igennem de mange år.

På vegne af Historisk Selskab for Holbæk Amt.

*Peter Blumensaadt
Peter Korsgaard*

J. L. Østergaard-Christensen som medarbejder i 1950-60'erne.

Af Axel Steensberg

Engang for nogle år siden var der én, der ved en sammenkomst ytrede, at jeg altid havde haft gode medarbejdere, hvortil en anden føjede: "Ja, for ellers var de ikke hos Steensberg!".

Denne bemærkning tjener i høj grad til ros for medarbejderne, blandt hvilke jeg kunne nævne professor Jack Golson i Canberra, der hjalp mig et halvt år i sommeren 1952 med udgravningen af gård 17 i den nedlagte landsby Store Valby, nu Valbygård ved Slagelse, og som for nylig på grund af sine internationale fortjenester har været præsident for Verdens Arkæologer. Eller jeg kunne nævne dr. agro. Grith Lerchhe, nu ved den Kgl. Veterinær og Landbohøjskole.

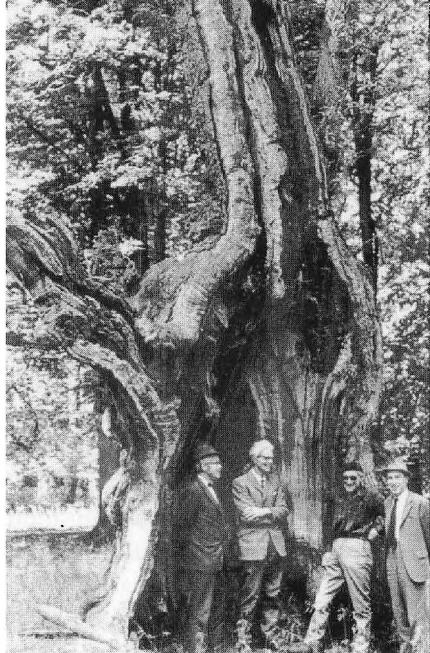
Men her vil jeg dvæle ved den mand, jeg nok skylder aller mest, J.L.Østergaard Christensen, der var født på en landejendom i Ugerhaldne nord for Aalborg, og som derfor ligesom jeg selv havde "haft jord under neglene". Han dukkede op en aften hos mig, da jeg i 1950'erne boede på Nørrevold i København, henvist af C.G.Schultz, der havde gravet i Trelleborg og Aggersborg. Han skulle tjene til ophold under studierne, ligesom jeg selv havde gjort; og derfor var kontakten straks sluttet, og han begyndte at hjælpe med udgravninger i april 1950, idet han også overtog ansvaret for fundenes indførelse i lommebøgerne, samtidig med at han nivellerede, tegnede planer, deltog i gravearbejdet og holdt styr på udgravningsmateriellet – alt til min absolutte tilfredshed. Hans omhu og omtanke gjorde ham i al stilfærdighed uundværlig, så om vinteren hjalp han mig med et varieret hverv som assistent i Nationalmuseets 3. Afd., Dansk Folkemuseum, som jeg var leder af.

Allerede den første sommer hjalp Østergaard mig også med opmåling og kortlægning af senmiddelalderlige agre fra en gård på Alstrup Hede i Kongens Tisted sogn, Himmerland (publiceret i Nationalmuseets arbejdsmark 1957).

Mens han assisterede ved Store Valby gravningen – hvis publicering i to store bind samt et kortbind han er medforfatter af – kom der en lørdag eftermiddag en mærkelig fyr cyklende for at træffe mig. Da manden stammede, og den midlertidige leder af udgravningen ikke ville bruge tid på at høre, hvad han kom for, blev han vist ud. Men Østergård samlede ham op, og i det stride blæsevejr tog han ham med op ved den skovklædte bakke, hvor de satte sig i græsset i læ. Svend Dyhre Rasmussen hed manden, og han forklarede, at han havde opdaget hustomter fra en nedlagt landsby, hvor nu proprietærgården "Kastrup" ligger vest for Borup Ris Skov i Fuglebjerg kommune.

Men Østergaard mente ikke, det ville interessere mig. For nedlagte landsbyer fra renæssancen var der nok af. Så begyndte Dyhre at fortælle om nogle stenrækker, han under krigen havde opdaget inde i Borupris Skov, da han var beskæftiget med at grave træstød op. Han mente, det kunne være spor af stenalderagre. Nu spidsede Østergaard øren. Dyhre demonstrerede fundet ved hjælp af småsten, han placerede i rækker med kort afstand imellem, og Østergaard lovede, at han og jeg skulle komme næste lørdag eftermiddag og se på sagen.

Dyhre ventede ikke at se os; for han havde forgæves haft folk fra Nationalmuseet på besøg, uden at det førte til noget. Derfor følte han sig som i den syvende himmel, da vi dukkede op til aftalt tid i følge med godset Gunderslevholms skeptiske skovri-der Popp. Vi så først på nogle agerrygge på skråningen ved Pilebækken – også kaldet Sandbækken – nede nær Tystrup sø. Der stak ganske vist nogle store sten op i renderne, men ikke nok til at overbevise os, og højryggede agre kunne både være fra middelalderen og yngre. Men så førte han os over på den jævne skråning mere vestligt. Her havde han afdækket et stykke af enstensamlet "Streng". Det var så overbevisende, at jeg lovede, vi hurtigst muligt skulle tage fat på en undersøgelse. Det blev så

*"Borup Kirke" 1968. Fra v.
J.L. Østergaard Christensen,
Axel Steensberg, Svend Dyhre
Rasmussen og Svend Nielsen.*

Østergaards opgave. Først regnede vi med, at det kunne ske med målebord og kikkertlineal i matrikelkortenes 1:4000. Men det viste sig hurtigt, at det hele var langt mere kompliceret, og at vi blev nødt til at markere alle sten i pløjedybde, som var knyt-nævestore og derover. Kun derved kunne vi få et objektivt billede af virkeligheden, idet en ældre situation af jernalderagre havde bevirket, at man ved anlæggelsen af de regelrette vikingetidsagre, pløjet med hjulplov, havde kastet ældre stenstrengene ud til siderne. Vi måtte i gang med at stikke efter sten af den nævnte størrelse, og i stedet for at bruge kikkertlineal inddelte vi hele området i ruder på 2 cm i målestokforhold 1:250; altså afbildede hver rude 5 m i marken. Ved opmålingen, som Dyhre forestod, blev der trukket diagonaler gennem alle punkter, således at intet sted i kvadrat var mere end 1,25 m fra en målelinje. Men det var Østergaard, der nivellerede ikke blot alle disse krydsningspunkter, men også tværprofiler på tværs af agrene på rygge og i render. Af hensyn til stikningen havde Dyhre med 50 m lange stålmålebånd inddelt området i "gader" à 2 m bredde. Der blev stukket mindst 100 stik pr. m², og Dyhre foretog stikprøver;

undertiden var 15 arbejdsløse beskæftiget med stikningen. På grundlag af dette materiale kunne kortene forsynes med højdekurver. Østergaard foretog i de følgende år ca. 60.000 nivelleringer. I alt fremstilledes 96 kortblade, og antallet af sten markeret på kortene nærmer sig en million.

Om dette kan man læse i tekstbindet til "Atlas over Borups Agre" af Axel Steensberg, J.L.Østergaard-Christensen og Svend Nielsen under medvirken af Svend Dyhre Rasmussen, København 1968, med tekst på dansk, tysk, engelsk, fransk og russisk. Dette atlas blev af mig og Grith Lerche forelagt Den internationale arkæolog- og antropolog Kongres i Tokio 1968. Arbejdet vakte her bl.a. professor Harold C. Conklins opmærksomhed. Han var som professor ved Yale universitetet i U.S.A. i gang med en årtier lang undersøgelse af risdyrkingen i et utilgængeligt område af det indre Luzon, og han har fortalt, at vort atlas inspirerede ham til at lave et langt større og kostbart udstyret atlas over dette Ifugao-folks dyrkningsområde, som han har foræret vort Internationale Sekretariat i København. Han var hos os i tre dage i januar 1997 og holdt forelæsning på Den kgl. Veterinær og Landbohøjskole om sine enestående undersøgelser.

Imidlertid var Østergaard gået i gang med at afdække de første hustomter på selve landsbypladsen i Borupris. De var indhegnet af diger mod markerne, de kunne svagt anes, medens der ned mod Hulebækken vest for ikke behøvedes nogen indhegning. Vest herfor var der overdrev med spredte træer. Et af dem, den 800 årige eg kaldet "Borup Kirke", havde endnu en grøn gren, indtil den segnede i en storm julenat i 1974.

Da Østergaard havde fået eksamen med historie som hovedfag, måtte han til at søge et embede, og han fik en afløser i Svend Nielsen, senere direktør for Dansk Landbrugsmuseum på Gammel Estrup i Djursland. Men i 1968 var vi fire blevet fotograferet stående delvis inde i den hule kæmpeeg. Her ses vi i et udsnit af dens fodparti, fra venstre: Østergaard, jeg selv, Dyhre og Svend Nielsen.

Østergaard fik stillingen som leder af Holbæk Museum efter Albert Thomsen, der ligesom J.S.Møller i Kalundborg hørte til

mine gamle museumsvenner. Selv var jeg i 1959 blevet professor i materiel folkekultur ved Københavns Universitet, hvorfor Svend Nielsen blev magister i dette nye fag.

Jeg ville gerne have mine elever til at samvirke om udarbejdelsen af en ny kulturhistorie, der i modsætning til Troels Lunds skulle lægge mere vægt på dagligdagens arbejde. Vi begyndte med to bind for tiden ca. 1790 til 1964. Titlen var "Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede", bd. I : 1790 – 1870 og bd. II: 1870 – 1964. Her påtog Østergaard sig at skrive afsnittet "I butik og på værksted" i første bind og i andet bind "Ekspedient og købmand" samt "Håndværkere", sagligt afdæmpet, men meget solidt og læseligt. Værket blev forøget med to bind om tiden fra omkring 1600 – 1720 og 1720 – 1790. Men her lagde vi ikke beslag på hans kostbare tid, optaget som han var af at udvikle Holbæk Museum til et lige så førende kompleks på Sjælland som Vendsyssels historiske Museum i Nordjylland. "Dagligliv" kom 1982 i nyt revideret oplag, i alt trykt i ca. 17.000 eksemplarer.

Det bør tilføjes, at vi fortsatte udgravningen af Borup landsbyen, også efter Dyhres død i 1974, og til sidst for private midler. Botanikeren, professor, dr.phil., Valdemar Mikkelsen foretog dateringsundersøgelser af de forskellige kulturlag helt fra yngre stenalder og frem til den udgravede landsby anlagt omkring 700: "Borup. Man and Vegetation". The National Museum of Denmark 1986. Grith Lerche undersøgte lagene jordbundsteknik og har offentliggjort dem i sin dr.agro. thesis ved Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole 1994. "Ploughing Implements and Tillage Practices in Denmark from the Viking Period to about 1800, Experimentally Substantiated by Grith Lerche". Endelig ofrede filosofen, dr.phil., Jan Faye tid og kræfter på den afsluttende undersøgelse af "Dansebøgens" tomt, hvor vi både fandt middelalderlige plovspor og spor efter den primitive ardplov uden muldfjæl. Herom kan man læse i min bog udgivet af Wormianum i Århus 1983; "Borups Bønder, et sjællandsk agrarsamfund i vikingetid og middelalder" samt i det afsluttende værk på engelsk skrevet af mig: "Borup A.D. 700-1400. A Deserted Sett-

lement and its Fields in South Zealand, Denmark”, National Museum, Copenhagen 1983.

Borup landsbyen og dens agre er et enestående fund i verden. Men det bør tilføjes at foreningen ”Borupris Venner” siden 1978 hvert år ved juletid har udgivet en ”Nytårgave til Borupris Venner”, og at Østergaard i fjor afslørede en mindesten for Dyhre, rejst ved vejbroen over Sandbækken. Foreningen trives stadig med et lille hundrede medlemmer og sommermøder samt julekomsammen i Egnsarkivet i Fuglebjerg, med Østergaard Christensen som formand, så der er stadigvæk nyt at læse om Borup, som han har ofret en stor del af sine bedste kræfter.

Museumsinspektør gennem en meneskealder.

J.L. Østergaard Christensen og Holbæk museum

Tuse Næs er et ganske dejligt land hele året rundt, med vintrens sorte træer mod rimfrost og tåge og mod den tilfrosne fjord - i foråret, når man finder de første følfod i det grønne græs og om efteråret med det vide udsyn over de afhøstede, pløjede marker, men herligst vel om sommeren, med de lyse nætter. Her boede Østergaard Christensen i de første år af hans holbæktid. I de toogtres somre, jeg her tilbragt der, var der naturligt adgang til nøje at færdes omkring i det dejlige landskab og lægge mærke til mange ting bl.a. i Uglerup, hvor der lå en gård på en lille forhøjning omgivet af nedpløjet voldgravslignende, lavere terræn rundt omkring, som godt kunne antyde en nedlagt væbnergård. Da jeg og en god ven og kollega hørte, at der ved en udgravning var fundet munkesten, ville vi naturligvis straks derhen. På den yderste spids af den lille forhøjning modsat gården, så vi en skikkelse, der gik og gravede ud. Vi var straks klar over at det måtte være den nye museumsinspektør i Holbæk, Østergaard Christensen, og vi gik derover og kom straks i snak. Det var mit første møde med Østergaard Christensen, men det blev naturligvis ikke det eneste og sidste. Østergaard Christensen blev senere klar over at udgravningen drejede sig om en teglovn, men hvor skulle de sten bruges?

Holbæk museum er omtrent lige gammel med mig, og da min barnepige var datter af museets kustode, husker jeg at jeg forundret så på de store kværnsten uden for det gamle dominikanerkloster, i hvis stueetage museet nok begyndte og den underlige, næsten svalegangsaftige indgang til kustodeboligen med den store, slidte gravsten liggende i gården til det gamle "Bjelkes

Hus" - har det været skæbnesvangert for mig, det følgende liv igennem?

Snart efter kom museet ind i den kendte, dejlige, lave bindingsværksbygning kort derfra, og her voksede det med sit underfulde indhold, også i baghuset i de kommende år. En særegen betydning fik det, da Albert Thomsen kom til, og snart blev det et centrum for al kulturel virksomhed i Holbæk. Det var utroligt hvad han kunne overkomme; i næsten enhver kulturel forening var han med som en drivende kraft, og hvert år udsendte han en af sine smukke små topografiske bøger, og som hovedværk også den kendte holbækshistorie i to bind, grundet på grundige historiske studier og med en charmerende fortælleform, ofte med et kunstnerisk anslag. Hans faste midtpunkt var dog museet, og hans hovedværk, flytningen af den gamle smukke købmandsgård fra 1660, der derved blev reddet fra nedrivning, var med til at danne en husrække med den tidligere erhvervede friskole, med udbygning i to etager, fra sidste halvdel af 1800-årene, der dannede en overgang til bindingsværkshusets baghus.

Thomsen var yderst populær og hædret og ligger begravet i den lille have i museet. Ved hans død kort efter 1950 kom bestyrelsen i en meget vanskelig situation, og et stridspunkt blev, om det skulle være et museum for Albert Thomsen eller for Holbæk og omegn. Jeg tror at vide, at Thomsen selv ville have ønsket det sidste. Man ansatte en ny museumsinspektør, som holdt stillingen i toethalvt år, hvorefter man måtte ansætte en anden, der fungerede i et år og derefter en tredje ung mand, som efter nogle få måneder overtog stillingen som leder af et af Danmarks mest betydningsfulde provinsmuseer og senere blev en af vore mest kendte museumsmænd. Derefter kom Østergaard Christensen, der var fra Jylland, men havde arbejdet en tid på Nationalmuseet og der havde deltaget i en publikationsvirksomhed med et større værk. Østergaard Christensen kom, og han blev og har været her i ca. 38 år.

Det var ikke nogen let opgave Østergaard Christensen gik ind til; det var tiden, da det i sig selv meget nødvendige og værdiful-

Albert Thomsens lille tegning giver et indtryk af museets gårdinterieur, og hvordan situationen har været med fremmede ejere i nogle af de omkringliggende ejendomme.

de pionerarbejde i de ældste museer var ved at glide ind i mere faste rammer. Bestemmelsen af museets område og virkeform skulle fastsættes og området for Holbæk museum havde været vældig stort.

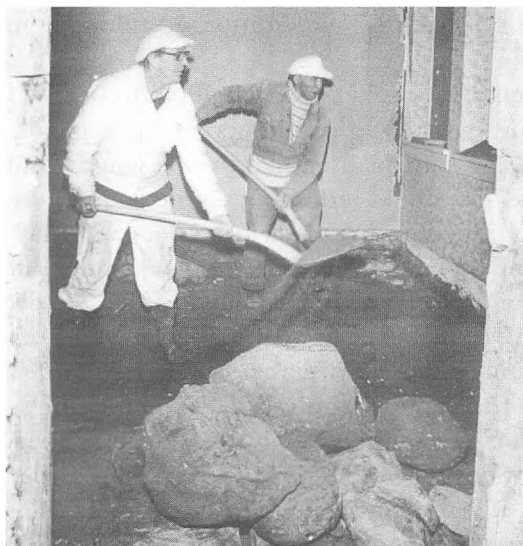
Mod vest lå kredslæge Møllers, for sin tid store og velordnede museum i Kalundborg, og i Odsherred havde en enkelt mand fået stiftet et af vore første sognemuseer i Stenstrup, og yderligere oprettedes der tre små museer. Mod øst var der intet museum før det ældste og store museum i Køge, og mod syd afgrænsedes området af Sorø Museum, der havde vanskelige indre forhold. Mærkværdigvis kom der først et lille museum i stiftets gamle ærværdige domkirkeby Roskilde, som det sidste af de her nævnte, i 1929. Hertil kom jo, at museernes indre og ydre forhold var lige ved at blive indpasset i faste rammer i disse år. Der var altså voldsomt meget for Østergaard Christensen at arbejde

med, og det lykkedes ham at organisere gode forhold for sit museum. En stor fordel var det, at Holbæk museum var blevet centralmuseum, da man udtog et dusin provinsmuseer, som skulle have en fast, fagligt uddannet museumsinspektør og have en vis overordnet stilling i forhold til de mindre museer, og i øvrigt fik tillagt forskellige fordele, også økonomiske; på Sjælland var denne stilling tildelt det ældste museum i Køge og museet i Holbæk; denne ordning kom dog kun i praksis til at virke i nogle år.

I dette omfattende arbejde havde Østergaard Christensen efter tidens skik ikke muligheder for megen hjælp, men fik dog dygtig bistand af sin konservator samt af en fast ansat håndværker til at holde de gamle bygninger vedlige; disse er nu begge gået på pension og en ny konservator er ansat, medens hans sekretær velegnet og elskværdig endnu fungerer i en fast museumsstilling. Da der kom påbud om, at der fast skulle ansættes en museumsprædagog i centralmuseer, fik man en ordning, hvorved museumslektoren i et nabomuseum fungerede i begge museer i en halv snes år og efter sin afgang pga. alder i nogle få år færdedes på museet i særlige opgaver.

Det vigtigste var dog, at der i 1979 kunne ansættes en ekstra museumsinspektør i arkæologi, men da denne stilling for et par år siden blev sparet væk, stod Østergaard Christensen alene, naturligvis med bistand af et par kustoder, også kaldet portnere, i en så stor institution, der ikke blot kræver mindst en arkæolog og vel yderligere en eller to museumsinspektører til. Dette forringer jo på ingen måde Østergaard Christensens i virkeligheden store indsats for Holbæk by, i den vel sidste centrale institution, der er et minde om byens betydningsfulde stilling som tidligere amtsby. Mest iøjnefaldende udadtil, og vel også Østergaard Christensens hovedværk, er dog udbygningen af selve museet. Til det gamle museum, der bestod af den gamle bindingsværksbygning ud mod gaden, og parallelt hermed af baghuset, den grundmurede friskolebygning og den tilflyttede gamle bindingsværkskøbmandsgård, lykkedes det Østergaard Christensen at føje et ældre hus, der muligt har haft en vis forbindelse med den gamle store bindingsværkslænge og tillige et

gammelt empirehus ud imod Bagstræde; bindingsværkgården blev straks indrettet til kontorbygning for museumslederen og hans sekretær og kontorlokale mm. I stueetagen og på første sal blev der plads til endnu et kontor og rum til kontormaterialer, medens det grundmurede, nyerehvervede hus, der gav indtryk af boligforhold for mindre håndværkere på overskuelig og praktisk måde omdannedes til et større rum for stenalder, et par mindre til bronze- og jernalder og et noget større til middelalderlige og nyere tids grundfund, samt en grav fra kirken i Labæk og en kakkelovn rekonstrueret af en samling jordfundne kakler - bygningen blev således museets arkæologiske afdeling. Jeg erindrer, at kontorhuset blev erhvervet i den tid, da det var moderne at besætte tomme huse i protest, og at man netop havde udset denne bygning til besættelse. Østergaard Christensen agtede aldeles ikke at lade sig skræmme fra sine nyerehvervelser, og jeg husker den rolige og bestemte måde, hvorpå han lod rykke borde og stole ind til vor sædvanlige, hyggelige frokost, der trods al spænding og ængstelse alligevel blev særdeles hyggelig og endte godt med afblæsning af al besættelse.

Erhvervelsen af museets forskellige ejendomme har ofte været forbundet med store omkostninger i forbindelse med istandsættelse og indretning til museumsformål. Her Klosterstræde 12 i 1974. (Foto: Steen Rasmussen, 1974. Holbæk Lokalarkiv).

Men planerne gik videre endnu; i forlængelse af den nye kontorbygning lå tre små borgerlige huse, som alle et efter et også blev erobret af Østergaard Christensen til museet. Museets areal var dermed betydeligt; medens et museum havde et eller to gamle huse, bestod Holbæk museum nu af en næsten hel karré, hvoraf kun et var tilflyttet (købmandsgården). De nye huse blev indrettet til afdelinger håndværkerlaug, belysning, våben og militær og en afdeling til minde om besættelsen mm.

Dog manglede der en ting, nemlig den sydlige side af karréen, det smukke gamle empirerådhus (der ved indvielsen i 1844 forekom Christian VIII lovlig lille) og den tilstødende brandstation, der i sin udvidelse stammede fra tiden omkr. 1. Verdenskrig. Museet havde på rådhusets første sal fået indrettet en foredrags-sal og et repræsentationslokale (det gamle herredsting). Ved fraflytningen af brandstationen og midlertidigt depot for biblioteket i rådhuset, synes det at være en selvfølgelighed, at hele dette kompleks blev afleveret til museet, som en naturlig afrunding af karréen, men mærkværdigvis viste der sig vanskeligheder, så Østergaard Christensen først kunne få fuldendt sin plan i det sidste år han fungerede og måske næppe kan nå at bestemme og fuldføre dets anvendelse - skal det være kontor, udstilling, konservering eller andet?

Det nye store museum blev smukt og særpræget indrettet. Ved fjernelsen af halvgamle stakitter og plankeværker til de gamle, små borgerhuses haver og gårdspladser, blev der nu lejlighed til at skabe en stor plæne, der smukt indrammes af de gamle huse i forbindelse med den tidligere gårdsplads foran det gamle baghus, hvor stadig de gamle træer blev stående. På plænen blev der nu plads til rig virksomhed. Her kunne man til tider se folk udøve gammelt håndværk, friluftsteatret fra tidligere tider kom atter i gang, musik kunne lade sig høre, især fra Holbækgården mm. Charmerende var den åbne, naturlige plads ved udfoldelse af de forskellige årstider: her står det store juletræ, og her i behagelig sommervarme sidder man ved borde og bænke og nyder medbragt mad og øl, eller hviler ud efter rundgangen i husets mange afdelinger. Her slapper man af i smukke omgivelser og

Arkæologiklubbens formand fru Mose Nielsen og J.L. Østergaard Christensen præsenterer nogle af de særdigsamlede produkter fra fundet på Borgergårdens grund, hvor der før har været pottemageri. (Foto: Steen Rasmussen. Holbæk Lokalarktiv).

glæder sig ved hele denne nye seværdighed, som det er lykkedes Østergaard Christensen at fuldende i en by, hvor man ellers ikke har skånet de forholdsvis få gamle, bevarede steder.

Et museums hovedopgave er dels forskning og dels formidling (forklaringer og oplysninger angående museets historiske kilde-materiale) – samt naturligvis det nødvendige administrative museumsarbejde (registrering, finansielle forhold m.m.m.).

Udenfor museet vil man dog nok lettest kunne følge og interessere sig for formidlingsarbejdet, så at forskningen, der måske nok kan siges at være den vigtigste opgave, ligesom ligger lidt skjult og træder noget i baggrunden i de videste kredse. Men kan det være muligt at Østergaard Christensen, ene mand i et stedligt museum, også har kunnet få tid til forskning?

Dette viser sig i ikke ringe grad at være tilfældet. Østergaard Christensen havde en særlig evne og vilje til at trække volontører (frivillig arbejdskraft) ind i museets arbejde, især ældre pensio-

nister. En af byens kendte tjenestemænd arbejdede med stor fornøjelse med nogle af museets arkivsager og et par ældre damer ydede værdifuld indsats, især under arbejdet med en af Holbæks gamle pottemagergårde; jeg ser endnu for mig Østergaard Christensen og hans hjælpere vade rundt i møgbeskidt pladder og snavset vand ved udgravningen under Lund'ernes kendte pottemagerværksted på Torvet, i arbejde med at samle kæmpemæssige dynger af skår og putte dem i kasser, i en sådan mængde, at jeg ville have anset det umuligt, under datidens arbejdsvilkår, nogensinde at få samlet skårene til noget som helst. Men ikke desto mindre lykkedes det Østergaard Christensen at interessere og vejlede sine hjælpere i den grad, at de i årevis sad og samlede skår, og fik et virkeligt imponerende antal lervarer, som vidnesbyrd om Holbæks gamle pottemagere. Også den stedlige arkæologiklub med dens initiativrige og dygtige formand deltog en tid i dette, såvel som i andre museumsarbejder og anvendte anden tid til hyggelige sammenkomster omkring museums-mæssige foredrag. Østergaard Christensen forfulgte således ikke alene et museumsformål, men skabte også i en ellers ofte lidt halvtrist pensionisttilværelse en følelse af meningsfyldt indsats, forstærket ved en hyggelig frokostpause og adgang til festlige receptioner (åbninger af udstillinger) og mindre opgaver f.eks. ved juleudstillinger o.lign. Østergaard Christensens hovedindsats synes at have været en såre nødvendig undersøgelse af Holbæks pottemageri, der ikke alene drejede sig om Lund'ernes arbejder fra slutningen af 1700-årene og langt ned i 1800-årene, men kunne suppleres ved et par heldige udgravninger ved det gamle dominikanerkloster, med ting især fra ca. 1500-årene til 1600-årene. Men undersøgelserne gik også i modsat retning, op imod vor tid og gav smukke resultater fra den senere Holbæk Lervarefabrik og et nogenlunde samtidigt mindre værksted fra dette århundrede. Et særligt felt blev erhvervelse og et studie af Knapstrup Teglværks pottemagervirksomhed, hvorfra museet fik en særdeles betydelig samling. Et værdifuldt hovedværk blev Østergaard Christensens bog om Holbæks ældre lervarer – forskningen indskrænkede sig naturligvis ikke alene til dette

Formidling er mange ting – Frode Petersen fra Danmarks Radio laver her TV optagelser med Østergaard Christensen og forfatteren. (Foto Steen Rasmussen, 1970, Holbæk Lokalkiv).

område, men kan, ud over hans tidlige virksomhed på Nationalmuseet, spores i en Holbækbog og i samarbejdet med stadsarkivaren i en udgivelse af afhandlinger og artikler om forskellige emner, hvoraf der findes langt flere publikationer, spredt især i museets årbøger, trykt sammen med den altid omhyggeligt udarbejdede årsberetning, med værdifulde billedtekster, ligesom også mange andre kan findes i Historisk Samfunds årbog for Holbæk Amt, i museumslektoratets årbøger for Roskilde, Næstved, Kalundborg og Sorø Museer og flere andre steder, som det desværre vil være lidt vanskeligt at opregne og finde, da der endnu aldrig er givet Østergaard Christensen en bibliografi. Hans undersøgelser og arbejder omfatter mange forskellige ting og museumsforhold.

For ca. 35 år siden indtraf der en forbavsende forandring i museernes forhold til det danske folk. Medens store støvskeer skjulte nedrivningen af mange værdifulde gamle bygninger til

fordel for en bedre pengemæssig udnyttelse af grundene til nye, ikke særligt holdbare betonkasser, begyndte folk i stigende grad at ty til museerne, der i deres formidling blev så tiltrækkende, at de gamle forslidte vittigheder om museernes tomhed ganske forsvandt. Østergaard Christensen havde her overordentlig gode kort på hånden. Omtalt er hans store grønne plæne i den kønne ramme af maleriske gamle bygninger, og her kunne man se håndværkere udøve de gamle færdigheder omkap med kvinder og mænd, der endnu kunne vise de gamle landsbygårdes nu mere industrielt prægede produktion – her var også plads for det mere festlige, med juletræ eller med sommerens lejlighed til at hvile i idyl, efter en mere eller mindre anstrengende museumsgennemgang, som tidligere omtalt. Men der var også en helt anden ting, som for vor tid lyder helt utrolig, nemlig tilstedeværelsen af en "sal", udelukkende beregnet til udstillinger eller foredrag. Den var egentlig enestående, da den udenfor hovedstaden og dens nordlige opland, var den eneste på hele Sjælland, hvor de andre museer var henvist til øjeblikkelige opstillinger i deres permanente udstillingsrum, hvoraf man naturligvis anvendte det, som f.eks. Roskilde med sin empiredagligstue eller hedeostue og Næstved med sin fine store kirkesal. "Salen" i Holbæk var i virkeligheden kun på størrelse med et par klasseværelser og var til en begyndelse også tænkt som kunstudstilling for de helt for nylig dannede kunstforeninger, hvoraf der på Sjælland, uden for københavnsgrænsen i 1930'erne, indtil Roskilde kunstforening i 1940, kun fandtes to, hvoraf Holbæks var den ene. Efterhånden fortrængtes mere og mere kunstforeningerne, der, som i Holbæk, fik egne lokaler og egentlige, skiftende museumsudstillinger kom her naturligt og gradvis mere i forgrunden. Østergaard Christensen blev her den udmærkede vært for en lille kreds af provinsmuseer, først fra Roskilde og umiddelbart efter fra Næstved og derpå Kalundborg og til sidst også Sorø. Størst og naturligvis af mere regelmæssig karakter blev juleudstillingen, der næsten hver jul, under forskellige former fortalte om julens historie, støttet af den store julesamling i Roskilde og Holbæk, efterfulgt af de tre øvrige museer.

De øvrige skiftende udstillinger havde emner af meget forskellig art (nips, skoleforhold, tobak mm.) hvad der kan studeres i Østergaard Christensens beskrivelser og referater i museets årsberetninger. Den største samlede serie drejede sig om, hvad de pågældende museer havde af keramik (ostindisk porcelain, europæisk porcelain, dansk porcelain, fajancer, lervarer mm.). Arbejdet støttedes af vores keramikforsker greve Ahlefeldt-Laurvig og udlån af dennes fine samling.

Også foredragene øgede tilslutningen til museet, dels Østergaard Christensens egne og også andre fra kredsen af specialister, såvel med egne temastudier af museumsgenstande og -forhold og med topografiske emner. Da tilstrømningen nogle gange blev så stor, at folk måtte stå udenfor på trappen eller gå hjem igen, lykkedes det Østergaard Christensen at få indpas i det gamle rådhus' første sal med en større foredragssal og et konferenceværelse (i den gamle herredstingssal). I museets lokaler har Østergaard Christensen holdt utallige foredrag og omvisninger, men også udenfor museets rammer har han været

En populær aktivitet var foredrag om antikviteter med mulighed for at tilhørerne kunne få bestemt egne medbragte antikviteter. Her er Østergaard Christensen i aktion i forbindelse med en udstilling af kobbertøj. (Foto: Steen Rasmussen, Holbæk Lokalkiv).

foredragsholder eller studiekredsleder, så der har været rigeligt at gøre. Velkendte er således hans byvandring, der nødvendigvis måtte blive mindre omfattende efterhånden som seværdighederne blev færre og færre, når man rev de bevaringsværdige bygninger ned. Og ligeledes også hans antikvitetstafener, hvor han bestemte folks medbragte ting og gav gode råd. Til formidlingen kan vel også nævnes de tidligere omtalte bøger og den omhyggelige udgivelse af museets årbog m.m.

Om Østergaard Christensens forhold til kommunen og pressen samt om hans arbejde i andre foreninger end i museumsforeningen, således som bestyrelsesmedlem i Historisk Samfund, skal jeg som ikke-holbækker helst overlade omtalen til andre.

Til alt dette kommer det rent museums-mæssige arbejde. Der er registrering (beskrivelse og undersøgelse af de indkomne genstande), al pengeadministration, skrivelser, udsendelse af årbøger, besigtigelser og besøg, opstillinger, indpasning af nyan-skaffelser i de permanente udstillinger m.m.m, hvortil han dog i mange år har haft en udmærket hjælper i sin kyndige sekretær, men ellers har måttet klare alt selv. Om deltagelse i museernes fællesorganisation og møder har han selv berettet i sine årsberetninger. Efterhånden som museerne og deres betydning voksede, kom der mange nye og i sig selv udmærkede foranstaltninger til, f.eks. omrejsning på de stedlige kirkegårde med undersøgelse af gravmæler, uden at der dog føjedes midler dertil. Der har således været umådelig meget at gøre, thi i lange perioder har Østergaard Christensen også selv sørget for arkæologi- og museumsundervisning, alt sammen som ene mand i arbejdet for Holbæk og omegn. Også klarlægningen af det til-lagte distriktsområde, afgrænsning og oprettelse af forbindelse med stedlige virksomheder, skulle bringes i orden, især da de første arbejdsår var den sidste tid i en fase, da der var liden forståelse mange steder af museernes egentlige betydning.

Arkæologien skilte sig ud som en særlig virksomhed, der efterhånden krævede lige så meget arbejde og indsigt som meget af det øvrige museumsarbejde. Efterhånden udskiltes en særlig middelalderarkæologi, der i Holbæk fik en besynderlig ringe

betydning pga. det nu meget tynde kulturlag "den sorte jord", der er dannet af skidt og møg fra færdsel på gaden og de middelalderlige huse og som uden hensyn til hygiejniske forhold bare blev efterladt på gader og i husenes gårde, mens man i dag jo henviser det tilsvarende til den "rene friske strand" og den forhåbentlig ellers klare luft, hvis man ikke når at få det anbragt på de kæmpemæssige lossepladser. Formodentlig er "den sorte jord" skyllet ned fra den høje bybanke i regn og sne og kan ofte findes ved bankens fod. Også de få bevarede pletter af dette kulturlag blev omhyggeligt undersøgt af Østergaard Christensen og indholdet kom til at berige hans meget store jordfundne keramiksamling.

I mange, mange år (ca. 38) har Østergaard Christensen således ihærdigt været den førende til at udforske ikke alene Holbæk bys historie, men også landbokulturen i dens omegn, til sidst omgærdet af nye og mere forstående lovbestemmelser og bevillinger; man må håbe, at det er forståeligt, at han ikke alene, naturligvis får en afløser, men at der tillige, ligesom i tilsvarende museumsbyer, også yderligere ansættes 2-3 andre museumsinspektører i dette tidligere centralmuseum, så at man i Holbæk koncentreret om byens eget museum kan arbejde til gavn for det jo nu lovmæssige med at skabe sin del af danmarkshistorien, som det jo har været Østergaard Christensens hensigt at arbejde hen imod.

Det store arbejde har næppe givet Østergaard Christensen megen plads til fritid; selv om han lukkede museet kl.16.00, ved vi, at dette egentlig var bluff. Thi meget ofte skinnede lyset ud fra hans kontor til langt ud på aftenen, ligesom han altid tilbragte formiddagen i week-endens lørdag på museet, hvor der ellers ikke var en eneste sjæl.

Selv om den sparsomme fritid anvendtes i hjemmet, eller i de senere år undertiden på studierejser, var der dog også et andet billede af den arbejdende Østergaard Christensen. Man ser ham ved den hyggelige frokost, sidde for bordenden og husker mange interessante og rare samtaler, også ved de små sammenkomster med hans foredragsholdere og på vejen derfra, ligesom man

også ser ham som vært ved udstillinger, receptioner eller ved festlige sammenkomster som den årlige julefrokost m.m. Og man føler trang til at takke for samvær, samtaler, al opmærksomhed og samarbejde. Østergaard Christensen trækker sig nu tilbage, men man føler sig efter nøjere bekendtskab overbevist om, at dette ikke bliver sidste kapitel, men at der vel nok vil fremkomme yderligere afhandlinger og måske bøger.

Der vil være al grund til, foruden tak, at fremføre ønsket om endnu mange lykkelige år.

Niels A. Christiansen

Med tak til Yngve Gimm for venlig nedskrivning efter min diktat.

Niels A. Christiansen 1908-1997.

Med biskopperne på visitats

Biskopperne Peder Herslebs og Ludvig Harboes indberetninger om visitats i Merløse og Tuse herreder 1741-1751

Af Christian Larsen

Visitats er biskoppernes og provsternes tilsyn med kirken og i ældre tider også skolen, og optegnelser herfra er vigtige kilder til den lokale kirke- og skolehistorie. Desuden indeholder de mange personalhistoriske oplysninger om præster, degne og skolelærere, tit af meget personlig art. Biskoppernes og provsternes visitatspligt var fastslået i Danske Lov fra 1683: hvert sogn skulle besøges mindst hvert tredje år, men i store stifter som Sjællands stift kunne det være vanskeligt at nå det på tre år. I kirken skulle biskopperne undersøge dels præstens embedsvaraetage og levned, dels overhøre den voksne ungdom og skolebørnene i deres kristentro; hertil kom et eftersyn af præstens embedsbøger og af kirkens stand. Et sidste punkt var klager fra præsten eller menigheden, en gammel skik i den danske kirke. Efter hver visitatstur var der indberetningspligt om visitatsernes forløb - fra 1737 til det nyoprettede Generalkirkeinspektionskollegium.

Flere sjællandske visitatsbøger er udgivet, således N. E. Balles visitatsbog 1799-1807, J. P. Mynsters visitatsdagbøger 1835-1853, og der er givet prøver på Hans L. Martensens visitatsoptegnelser 1854-1883.¹ Nedenfor meddeles Peder Herslebs og Ludvig Harboes indberetninger om deres visitats i Merløse og Tuse herreder i 1741 samt 1744 og i 1750-1751.²

HERSLEB OG HARBOE

Peder Hersleb (1689-1757) er en af de fremtrædende skikkelser på den sjællandske bispestol i kraft af sit virke og den myndighed, han lagde i sin embedsudøvelse. Han havde været feltpræst,

Peder Hersleb, der var født i Norge, var en af 1700-tallets mest fremstående prælater. (Maleri på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

Ludvig Harboe var medansvarlig for forordningen af 26. Oktober 1770, hvorved mange helligdage afskaffedes bl.a. 3. Jule-, påske- og pinsedag. (Maleri ant. af Andreas Bränniche på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

sognepræst og hofprædikant, inden han i 1730 blev biskop over Aggerhus stift i Norge. I 1737 fik han mod sin vilje overdraget Sjællands bispestol (der var det højeste embede indenfor enevældens statskirke), blev medlem af Generalkirkeinspektionskollegiet og fik i de følgende år flere hverv. Imidlertid svækkede de mange hverv ham før tiden, og i 1748 blev svigersønnen Ludvig Harboe (1709-1783) ansat som medhjælper og overtog bl.a. visitatspligten.³

Harboe var i 1738 blevet kapellan og 1739 præst ved Garnisonskirken og Citadellet i København. Efter at have været generalvisitator på Island og biskop i Trondheim blev han i 1748 kaldt tilbage til København for at hjælpe Hersleb, hvis datter han kort tid efter giftede sig med, og efter svigerfaderens død "arvede" han bispestolen i 1757. Han var ikke en af de betydeligste sjællandske biskopper, men en tro og pligtopfyldende

embedsmand, der virkede ved en sagtmødig, behersket fremtræden.¹

MØDEPLIGT

En forordning fra 1691 krævede, at biskoppernes visitats mindst tre dage i forvejen skulle bekendtgøres fra prædikestolen. Forud for hver visitats sendte Hersleb provsterne, hvis provstier han ville visitere, en plan for, hvornår og hvordan visitatsen ville foreløbe:

“Visitats route

Den 30 julii reises fra Emmedrup til Soderup i Mehrløse herred og der fredagen den 31 julii visiteres,

den	1 augusti	i Asmindrup
	2	i Holbech
	3	i Hørbye i Tudse herred
	4	i Udbye
	5	i Hagested
	6	i Kundbye
	7	i Hiembech
	8	i Jyderup [...]

Visitaten begynder klokken 7 om morgenen [...] Siele-regi-steret, ministerial bogen, kirke bøgerne, degnens bøger, scholeholdernes mandtaller ere i logementet med pen og blek. Annex kirkerne, om de ligge ved veien, hvor jeg kommer, er nogen tilstæde at lukke dem op, at jeg kand see dem. Der prædikes, dog ikke over en halv time, over en til forretningen passende text. Ungdommen møder en halv time før, der ringes sammen, for at opstilles i orden; schole-børnene nederst i kirken, om der er rum, ellers i vaabenhuset; den voxne ungdom længer op ad gulvet; de confirmerede øverst og oppe i choret. Menigheden skal ikke opholdes - naar de kun vil møde betids, da hver skal være hiemme i sit huus inden middag. Det tillyses en à 2 søndager forud og forkyndes, hvad loven og forordningen af 28 februarii 1691 om visitatz mælder, og maae den dag intet arbeide eller hoverie tilsiges.”⁵

Der var mødepligt for sognefolket ved visitatserne, og Danske Lov foreskrev straf for at udeblive fra en visitats, hvilket nærmere blev indskærpet ved forordningen i 1691. Alligevel måtte Hersleb sande, at dette påbud ikke blev overholdt, især i købstæderne. Holbæk var dog undtagelsen, hvor der ifølge Hersleb var god kirkeskik, og hvor ungdommen var ikke var så slet, som den plejede at være i andre købstæder. I landsognene klagede biskopperne ikke over manglende fremmøde, bortset fra Undløse, hvor en stor del af ungdommen var udeblevet, og dem, der dukkede op, kom for sent. Men det var blot en af mange ting, der voldte Hersleb problemer dér. Som ovenfor nævnt var eftersyn og påtegning af præsternes embedsbøger et fast punkt, og her skal gengives et eksempel fra Undløse-Søndersteds embedsbog (Landsarkivet):

”Dend 16de juli 1741. Var dom. 7. p Trin:. Visiterede jeg i Ondløse kirche, hvor og ungdommen fra annexet Søndersted mødte, og befantis der i sær maadelig fremgang i Guds kundskab; mange var iche tilstæde; mange, og det dend 1/3die deel, kunde iche læse i bog; udenad læsning kunde passere, men der til god, flittig og omhyggelig øfvelse til, at dend enfoldig forstand kand fornemmis hos dem; Gud gifve forleding og fremvext. P. Hersleb.”

Som man vil se, er det ikke alt, der er kommet med, men biskoppen har vel heller ikke ønsket at hænge pastor Ledøe ud for efterfølgerne i embedet.

KIRKEVISITATSERNE

Præstestanden

Det indtryk, der tegner sig af præstestanden i de to herreder - og i Holbæk amt - ved 1700-tallets midte, er generelt godt, da de fleste præster varetog deres embede uden at skabe problemer for provst og biskop. Blandt de gode præster kan nævnes P. Bring i Sdr. Asmindrup og provst A. Bredenberg i Holbæk. Imidlertid var der også 'de sorte får' blandt præsterne, og til dem hørte J. A. Nimb i Nr. Jernløse, der måske pga. en ubehagelig proces om et brudt ægteskabsløfte fik etiketten "bekiendt nock". I Tølløse

Biskop Hans Adolf Brorson holder katekisation i Dybe kirke. Maleriet af Valdemar Nielsen fra 1933 bygger på Brorsons visitatsberetninger og på studier i kirken. De sjællandske bispevisitatser kan således også udmærket være foregået i kirkerne. (Maleri på Nr. Nissum Seminarium).

sad den menneskefjendske, folkesky og overmåde enfoldige Lars Cappel med en slet menighed.

Midt imellem disse to kategorier finder vi den underkuede præst i Undløse, J. T. Ledøe. Vel indeholdt hans prædiken smukke tanker og gode sandheder, men den var uforståelig og uden sammenhæng. Ledøe kan ikke have været flittig nok med ungdommens undervisning, for 1/3 kunne ikke læse i bog, og de andre vidste næsten intet, når man spurgte dem om andet end det, de havde lært. Tillige havde Ledøe "stor urigtighed" i sine embedsbøger. Degnen Barfoed var god, men kunne intet udrette, da menigheden ikke respekterede præsten, der var underkuet af kirkeejeren, Johs. Schack på Kongsted. Bl.a. ville Schack ikke have, at præsten brugte sakristiet og en stol, hvorfor han havde sat lås på begge ting.

I visitatsindberetningerne er der også bedømmelser af præsternes prædikegaver. Biskopperne satte pris på en prædiken, der var opbyggelig, kraftig og bevægelig, dvs. talte til til-

hørerne; desuden skulle de ikke være for længe, jf. visitatsbrevet. Lange prædikener var nemlig "den gemene mand til kedsommelighed og des mindre opbyggelse, som alt for meget på en gang ikke fatte og beholde kan" (Danske Lov), og man måtte heller ikke glemme det, der for biskopperne var visitatsens øjemærke - overhørelsen af børn og ungdom. Blandt gode prædikanter fremhævede biskopperne bl.a. provst Bredenberg i Holbæk, J. Schive i Tåstrup og D. Plesner i Jyderup. Sidstnævnte havde den gave at kunne katekisere på en fattelig og tydelig måde, noget som åbenbart ikke var almindeligt.

I kategorien mådelige prædikanter finder vi den stakkels Lars Cappel i Tølløse, hvor det, biskoppen i det hele taget kunne høre af prædikenen, kun var nogenledes. Weber i Soderup havde opbyggelige tanker, syntes biskop Hersleb, men de var "ikke passende for forretningen". Det samme gjorde sig gældende med Lars Weile i Hørby, hvor prædikenen var udmærket, men udtalen var uforståelig, og derved gik jo meget tabt. I Nr. Jernløse fik pastor Nimbs prædiken i 1750 karakteristikken "mådelig".

Degnene

Degnens pligter var fastsat i Danske Lov: han skulle undervise ungdommen i børnelærdommen efter katekismen om søndagen i kirkebyen og én eller flere dage i sognets øvrige byer, forestå sangen i kirken, være klokker, være postbud for præsten i tjenstlige sager. Ved skoleforordningen i 1739 blev tillige undervisningen pålagt degnen i sogne med kun en skole. Biskopperne koncentrerede sig om præsterne, især Harboe, men der er også ros til forskellige degne, f. eks. H. C. Danholm, Tåstrup, der havde "god berømmelse" for at være flittig og trofast. Hans kollega i Undløse, K. I. Barfod, havde også evnerne, men kunne intet virke. Ind imellem fremhæver biskopperne også degne, der langt fra udmærkede sig: E. J. Læssøe i Tersløse havde "ord for liderlighed" og havde en tid lang været suspenderet. Han blev alvorligt tilrettesat ved visitatsen i 1740, og han lovede at forbedre sig - og "i sær at holde sig fra kroen".

Den voksne ungdom

Efter prædikenen overhørte biskopperne den konfirmerede ungdom i katekismus og katekismeforklaringen. Katekismus er den korte gennemgang af hovedstykkerne i den kristne børnelærdom efter metoden spørgsmål-svar, medens forklaringen er en bearbejdelse af Luthers katekismus. I Soderup, Holbæk og Butterup forstod ungdommen at svare til biskoppernes fornøjelse, og især en blind bondekarl i Soderup udmærkede sig ved begge visitatser. I Stigs Bjergby-Mørkøv var det annekset Mørkøvs ungdom, der udmærkede sig frem for ungdommen i Stigs Bjergby. Hvor anneksets ungdom var "begiærlige efter at lære", var de konfirmerede fra hovedsognet "gandske maadelige".

Blandt de slette menigheder finder vi Undløse og Niløse. I Niløse havde ungdommen godt nok lært deres børnelærdom udenad, men de havde intet begreb om den, dvs. de forstod den ikke, og Harboe noterede i 1751, at "ungdommen var kuns slet". At ungdommen i Skamstrup-Frydendal var meget mådelig, skyldtes ifølge provst Kruuse pastor v. Essens jævnlige svaghed, hvorfor han blev pålagt en kapellan. Men noget af skylden må også have ligget hos menigheden, for Harboe bemærker i 1751, at der er en del forsømmelige og genstridige, der trods alle påmindelser ikke vil møde til katekisation. Derfor blev disse trukket til side og "alvorlig tiltalt".

SKOLEVÆSENET

Landsbyskolevæsenet, som af og til omtales, byggede på den nye skoleforordning af 23. januar 1739. Fra børnene var fem eller seks år, skulle de have undervisningen i kristendommens grundbegreber (vha. katekismus og forklaring) og i læsning. Hvis forældrene ønskede deres børn undervist i skrivning og regning, kunne det ske for 2-4 skillinge om ugen. Undervisningen skulle gives af degnene, og i sogne med flere skoler skulle der ansættes skoleholdere. Desværre opstod der stor modvilje mod forordningen blandt godsejerne, der skulle både betale deres eget skolebidrag samt tillige stå inde for fæsternes skolebidrag,

Michael Anchers maleri af skolen på Skagen fra 1880, kan sagtens være et realistisk billede af undervisningen i mange sjællandske bondeskoler. (Maleri i Den hirschsprungeske Samling).

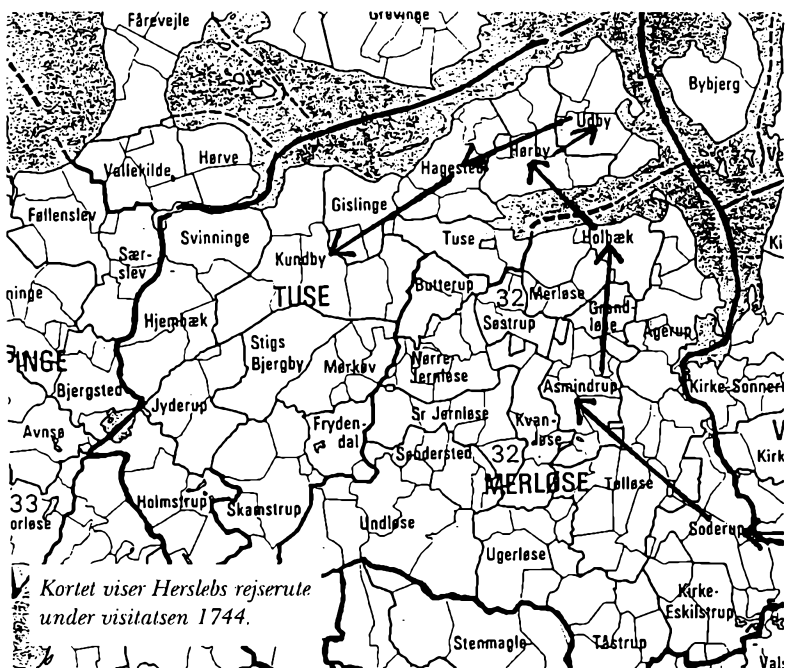
og blandt bønderne, fordi forordningen fratog dem børnenes vigtige arbejdskraft. Derfor blev det ved en plakat 29. april 1740 overladt til godsejerne at opbygge det lokale skolevæsen, men reglerne om undervisningspligt, undervisningens indhold og skoleholderne vedblev at gælde.⁶

Selvom skoleforordningen udkom i 1739, var det først i 1741-1742, at der for alvor kom gang i skoleundervisningen i Holbæk amt. Ifølge en opgørelse over skoler på Sjælland⁷ var der til og med 1742 oprettet 90 almueskoler i amtet, og hertil kom så skolerne i de tre købstæder Nykøbing, Holbæk og Kalundborg. Af disse 90 skoler var de 34 placeret i Merløse og Tuse herreder. I alle disse skoler var undervisningen begyndt i januar 1742, undtagen i Tersløse, hvor undervisningen var begyndt "for mange aar siden", og Holbæk, der fra gammel tid havde haft et skolevæsen.

Til at give børnene de fornødne kundskaber i religion og boglæsning stod lærerne. Den førnævnte opgørelse indeholder også en beskrivelse af lærerstanden. Amtets lærerstand bestod dels af

degne, der varetog undervisningen i hovedsogdenes kirkebyer, og dels af studerede/ustuderede skoleholdere, der skulle undervise i de sogne, hvor mere end en skole var nødvendig. I Merløse og Tuse herreder var der som nævnt 34 skoler, hvoraf lidt over halvdelen var degneskoler, medens der oprettedes 16 nye skoler. Af disse 16 skolers lærere var de otte studerede folk, syv var ustuderede, og 1 benævnes som "substitut" (læreren i Ugerløse). Hovedparten af formidlerne var dog mænd med en form for uddannelse bag sig, men det er uvist, hvor stor den var, og med hvilke pædagogiske evner lærerne var udrustet. Svaret på disse spørgsmål må stå hen.

Visitatsoptegnelserne er gengivet ordret, men ikke bogstavret, og tegnsætningen er moderniseret til grammatisk kommatering; ligeledes dubleringsstreger over konsonanter er opløst. Endvidere er de to indberetningers optegnelser om hvert pastorat samlet og ordnet herredsvis.

VISITATSOPTEGNELSERNE

MERLØSE HERRED

Tåstrup-Ugerløse

- 1741: Den 30. junii visiterede jeg i Tostrup med annexet Ugge-løse i Mehrløse herred. Præsten Johannes Schive.⁸ Siele-registeret⁹ 342. Præsten prædikede over 3 Joh: v: 4. Prædiken rett god og opbyggelig. Degnen¹⁰ har og god berømmelse, at hand gjør flid og er trofast. Der fattes schole, derfor kunde det og kiendes paa ungdommen; mangfoldige, som ikke kunde læse i bog, de øvrige kun maadelige i saligheds forstand, men ved schole ventes forbedring; thi præsten er duelig nok, og jeg vil haabe, at hand og gjør meere flid, naar schole kommer til hielp. Kirken var i god stand. Intet at klage.
- 1751: Den 15de [juni] i Taastrup. Hr Johannes Schive, en lærd mand, prædickeede grundig over 1 Petr IV.10. Her en mægtig stor forsamling af børn og ungdom. De tvende skoleholdere have vendt fliid paa børnene, der læsede kiønt uden ad og i bogen. Hos den voxne ungdom og temmelig god grund lagt. Alle bøger rigtige, intet klaget.

Tersløse-Skjellebjerg

- 1741: Den 1 julii visitered i Tersløse med annexet Schiellebjerg. Præsten Jens Schytte.¹¹ Siele-registeret 115. Ingen schole. Præsten prædikede over Josv: 24. v: 14. opbyggeligt. Baa-de præsten og degnen catechiserede ret got. Ungdommen var bedre øvet, end mand, i mangel af schole, kunde vente; og var sært, at da den mindste deel kunde læse i bog, kunde de dog gjøre god reede for sig i de nødvendigste sandheder. Kirken var vel repareret. Der var intet at klage. Men degnen, som har ord for liderlighed og har en tid lang været suspenderet, blev nu til rette satt allvorligen og taget forpligt af ham til forbedring; i sær at holde sig fra kroen og at holde en anden for sig til at holde schole.
- 1751: Den 22de [maj] i Tersløse. Hr Jens Schytte, som nu ved

døden er afgangen, prædickede over Joh. XXIII. 11. Hand fortæner det eftermæle at have været flittig i sit embede, thi ungdommen var vel øvet og allevegne god læsning i bog.

Niløse

- 1741: Den 2 julii, Fest: Visitat:¹³, visiterede jeg i Nidløse. Præsten Claus Winsløf.¹⁴ Siele-registeret 67. in alles. Ingen schole. Præsten prædikede over de første ord i evangelio, ikke uden opbyggelse, meget eenfoldigt. Baade præst og degn¹⁵ ere meget gamle, den sidste svag og duer lidet; blev ham sagt at skaffe en i sit sted at holde schole. Ungdommen vidste at svare paa de ordinaire spørsmåal, hvad de har lært uden ad; nogle faa kunde mærkes at have noget begreb; saa at i mangel af schole og duelig degn kunde dog sees, at præsten har gjort sit. Kirken var vel repareret. Intet at klage.
- 1751: Eodem [13. juni] visiteret i Nidløse. Hr Claus Jacob Winsløw, gammel mand, prædickede over evangelium. Ungdommen var kuns slet. Børnene noget bedre.

Undløse-Søndersted

- 1741: Den 16 julii, dom: 7. post Trinit:¹⁶, visiterede jeg i Ondløse med annexet Søndersted i Mehrløse herred. Præsten Jens Torbensen Ledøe.¹⁷ Siele-registeret 258. Der har ingen schole været, men patronen, obristlieutenant Schack¹⁸, har nu indrettet schole-stue hos degnen¹⁹ og der til taget tvende cammere fra degnen, hvorover hand klagede, og jeg selv besaae leiligheden, at der havde været rum nok til at bygge. Præsten prædikede over evangelium dets sidste part. Det var smukke tanker, gode sandheder, men uforstaaeligt og ingen ret sammenhæng. Præsten er ellers en god, men eenfoldig mand, svag; ham blev sagt at være betænkt paa en duelig capellan. I guds tienesten var ingen u-ordentlighed. Der var tillyst til klokken 7., og dog kunde vi ikke begynde før klokken 9., og endda kom mange

ad. Inno Skolka no Brøfhu, og i den Lige, og for ikke var
ungd i mange part, som Patronen, i de lade paa Dracholm,
ni vil beholde sine Christening. Si den faag faglig ind;
indan de. De varde skal varn unger raadnu.

Den 16. Juli, Dom: 7. post. (Trinit. nosterde) sig i Odde, med Annexet
indretted i hebløse farsne.

Brøfhu Jens (Tortensen) Ledic.

Ordn. - Registeret 178.

Den for regnu Schole varde, med Patronen, Christenentant,
Schak, for nu indretted Schole. Børn for, Regnu, og der de
fagde farsne. Børn for Regnu, farsne og fars Klavn, og
sig alle bafan lachfars, at de fars varde (Lum nok vil
at sigge).

Brøfhu prædiker om Evangelium, de sig fars. De var
fars alle fars, god fars, med sig fars og regnu
ind fars. Brøfhu var alle med nu god, med nu fars
Ordn. sig; fars den sig at varde fars paa nu den
sig fars.

Den indretted fars var den sig i ordentlig. Den var de
sig de Skolka 7, og sig den vil alle sig sig for fars.
Den 9. og midde kom mange fars, da visitaten var unger
de den.

Ad Ungdommen var og faa mange borte. En fars den
kand ikke læse i bog; de øvrige var fars den lidet øvede,
for vankundighed, at de vilde sig ind, med sig sig sig
den fars, med de den, de var vankund.

Regnu var alle god, med sig regnu fars, for de Brøfhu
for regnu Respect af vankund, at fars nu indretted
af Patronen.

De Børn var og for sig sig, som alle de sig sig
indretted var med sig sig, med Sacristiet oppe i floot,
og nu floot, for Patronen sig laas for, og vil ikke, at fars
fars de nu den.

Den 17. Juli, nosterde sig i Laabye, med Annexet Kilderv. i Høld.

seent, da visitaten var moxen²⁰ til ende. Af ungdommen
vare ogsaa mange borte. En tredie deel kand ikke læse i
bog; de øvrige vare saare lidet øvede, stor vankundighed,
at de vidste fast intet, uden hvad de just bleve spurdt med
de ord, de vare vannte til. Degnen er ellers god, men har
ingen gehør, fordi præsten har ingen respect af menig-
heden, da hand er underkuet af patronen. I bøgerne var
og stor urigtighed, som alt blev antegnet. Kirken var vel
holdt ved lige; men sacristiet oppe i choret og en stoel
har patronen satt laas for og vil ikke, at præsten det maae
bruge.

1751: Den 14de [juni] i Ondløse. Hr Morten Thye²¹ prædicke-
de opbyggelig over Joh X.27. Hand har begyndt at arbej-
de i en meenighed, hvor stor vankundighed herskede,
Gud har og velsignet hands arbeide, at nogen frugt er ska-
fet, og svarede endeel af ungdommen ret lovlig

Soderup-Kirke Eskildstrup

1744: Den 30 julii visitered jeg i Soderup og Eschildstrup. Sog-
ne-præsten hr: Johan Henrich Weber²² prædikede over
Psalm: 44. v: 6. literaliter²³, ikke passende til forretningen;
dog opbyggelige tanker. Hand catechiserede got; deg-
nen²⁴ passabelt; schole-holderen ulasteligt. Ungdommen,
som skulde været 280 i tallet, med 80 schole-børn i tven-
de scholer, vare jevne, og mange fandtes rett smukke og
vel oplyste; alle opmerksomme og opvakte til at give agt
paa og eftertænke; der var een iblandt, blind født, som
var meget smukt oplyst. Nok en bondekarl, som har læst
Bibelen nogle gange igiennem og vidste at gjøre reede for
de historiske bøger, saa og beviise de fornemmeste sand-
heder med Bibelens sprog, saa det var en lyst at høre ham.
Bøgerne efterseet; alting rigtigt.

1751: Den 21de [maj] i Soderup i Mehrløse herred. Præsten hr
Peder Wøldike²⁵ prædicke-temmelig vel over Col: XII.1.
Der vare mange smukke iblant de voxne, i sær en blind
fød extraordinair. Degnen Tiørnlund læser med troskab
for børnene.

Sønder Asmindrup-Granoløse

1744: Den 1 augusti visitered jeg i Asmindrup og Grandløse.
Sogne-præsten hr: Peder Bring²⁶ prædikede over Joh: 17.
v: 11. rett godt, smukt, opbyggeligt, med smukke gaver; ili-
gemaade catechiserede hand got; degnen²⁷ slettere; scho-
le-holderen frygtssom. Degnens schole var slettere end
schole-holderens. Ungdommen, som med schole-børne-
ne vare et tall af 168., læsede got inden og uden ad, der
var og giort begyndelse til nogen øvelse og kand ventes

Det gamle klokkerhus i Udby på Tuse Næs. Huset har en størrelse (5-7 fag) og fremtræder i det ydre som de små huse, der blev bygget til skoler i 1730'erne og 1740'erne. (Foto i Holbæk Lokalarkiv).

forbedring. Det øvrige fandtes i god orden og var intet at klage.

1750: Den 25 aug: om morgenen i Asminderup. Hr Peder Byrgesen Brinch en god mand, holdt en god prædiken over Eph I.18. Den ungdom, som var tilstæde, fandtes ulastelig, undtagen nogle, der sagdes i høstens tiid igien at have forglemt det, de tilforn havde lært.

Holbæk-Merløse

1744: Den 2 augusti visitered jeg i Holbech, hvor og ungdommen af annexet Mehrløse mødte. I Holbech skulde være ungdom, med scholens, 296., i Mehrløse 63. Provsten, doct: Andreas Bredenberg²⁸, prædikede over søndags evangelium meget smukt, gudeligt og opbyggeligt. Ung-

dommen i Mehrløse, baade schole-børn og voxne, vare meget gode og vel øvede. Holbechs schole og unge børn ogsaa rett kiønne, øvede og gode; den voxne ungdom og tjeneste folk i kiøbstæden vare som sædvanligt i kiøbstæderne de sletteste; dog her ikke fuldt saa slett som andre steder; der vare nogle deriblandt, som kunde svare; men de fleeste ex facito²⁹; i sær vare der 5 à 6 tydske, kiønne og vel øvede. Ellers var der god kirke-skikk, god orden. Bøgerne meget rigtige. Intet at klage.

- 1750: Den 26de augusti i Holbeck. D. Bredenbergs prædicken over Prov XXII.6.³⁰ var tydelig, grundig og opbyggelig. Her var en stor mængde ungdom saavel af byen som af annexet Mehrløse forsamlet, og har Gud velsignet lærernes fliid og troskab, de have anvendt paa deres underviisning, thi de svarede vel, ja nogle vare ret excellent. Dog fandtes de fra annexet ikke saa gode som de andre.

Nørre Jernløse-Kvanløse

- 1744: Den 11 augusti visitered provsten doct: Andreas Bredenberg de øvrige kald i Mehrløse herred, nemlig: denne dag i Nørre-Jernløse og Qvandløse, hvor sogne-præsten hr: Johan Adolph Nimb³¹ prædikede over Ps: 143. v: 10.³² got og opbyggeligt. Ungdommen, efter siele-registeret, skulde, med tvende scholer, være 210. og fandtes passabel.
- 1750: Den 10de [september] i Nørre Jernløse i Mehrløse herred. Præsten hr Joh: Adolph Nimb er bekiendt nock.³³ Hands prædicken over 1 Joh IV.6 maadelig. Den heele ungdom slet, og en ond vane, at alle udraabte paa een gang det lille, de end vidste. Her de fornødne paamindeiser gives. Ellers intet klaget.

Butterup-Tuse

- 1744: Den 12 augusti visitered samme provst i Butterup og Tutze, hvor sogne-præsten hr: Elias Rasch³⁴ prædikede over Marc: 10. v: 14. meget got. Børn og ungdommen (i alt 107) beskrives at have været den beste i heele herredet.

1750: Den 27de [august] i Butterup. Hr Elias Rasch, en oprigtig mand, prædickede got over 1 Thess II.13. Iblant de confirmerede og den voxne ungdom fandtes lovlig god kundskab. Skole børnene, særdeeles fra Tudse annex, slette.

Sønder Jernløse-Søstrup

1744: Den 13 augusti visitered samme provst i Sønder-Jernløse og Søstrup, hvor sogne-præsten hr: Peder Lund³⁵ prædikede over Col: 1. v: 9.10. meget opbyggeligt, beste materie, skiønt ikke de beste gaver. Ungdommen, som efter det indsendte siele-register skulde være i alt 135., var lovlig.

1750: Eodem om eftermiddagen [25. august] i Sønder Jernløse. Hr Christ: Lund³⁶, for faae uger siiden ankommen til meenigheden, holdt en grundig prædicken over Act XVI.30.31.³⁷ Skolebørn og den voxne ungdom fandtes at have giort god begyndelse i deres kundskab om veyen til saligheden. Degnen³⁸ ikkun slet og af svag constitution, har i sin ungdom faaet forgest, som endnu minder ham.

Tølløse-Ågerup

1744: Den 14 augusti visitered samme provst i Tølløse og Ågerup, hvor sogne-præsten hr: Lars Cappel³⁹ prædikede over

*Den 24. August i Tølløse. Gætt Lars Cappel er en
Misantrop og holdelig af det største slags, deres
omstændige og uheldige indgang i denne her
Land, prædickede om den Job. XXV. 28 (Kor og kuglerne)
Ungdommens slet. Udføring i bog og i det andet og de
nudeal af dem som i en besvarelse af constitutionen.
Dignere, der for Lovlyg gætt at de skilfere,*

Ps: 73. v: 28. passabelt. Ungdommen, tillige med tvende scholer, skulde bestaae i alt af 237 personer, befandtes nogenledes.

- 1750: Den 24. august i Tølløse. Herr Lars Cappel er en misanthrop⁴⁰ og folckesky af det største slags, derhos over maade eenfoldig; det, jeg kunde høre af hands prædicken over Job. XXVIII.28, var nogenledes. Ungdommen slet. Læsning i bog slæt, endog hos endeel af dem, som have været til confirmation. Degnen⁴¹, der har lovlige gaver at catechisere, blev admoneret⁴² at være flittig. Hr grev Isenburg⁴³ lovede mig, at børnene i fremtiden flittig skulle tilholdes at gaae i skole.

TUSE HERRED

Hørby

- 1744: Den 3 augusti visitered jeg i Hørbye i Tutze herred. Sogne-præsten Hr: Lars Weile⁴⁴ prædikede over Joh: 13 v: 17. Prædiken var smuk, men pronounciationen⁴⁵ uforstaaelig; materien⁴⁶ rett god og opbyggelig. Baade præst og degn⁴⁷ catechiserede got og ulasteligt; derfor var og ungdommen, som skulde være i tallet med scholen 106., og ikke een fattedes, rett jevn og kiøn i de eenfoldige og nødvendigste sandheder. Bøgerne vare rigtige, og intet at klage.
- 1750: Eodem om eftermiddagen [28. august] i Hørbye. Præsten hr Lauridz Gotfr Weile har vel ikke behagelige gaver, men prædickede grundig over 2 Petr III.28; hand er en flittig og troe mand i sit embede og har arbeidet med nytte paa ungdommen, der var god; men blant skolebørn vare mange slette.

Udby

- 1744: Den 4 augusti skulde jeg visiteret i Udbye, men kom syg der hen af en feber og maatte til sengs, saa jeg ikke kunde komme i kirken, men maatte overlade præsten at forrette alting selv. Sogne-præsten hr: Jens Jessen⁴⁸ prædikede over Ps: 119. v: 8. Siæle-registeret viiste, at ungdom-

men, med scholen, skulde være 150 i tallet. Bøgerne vare rigtige.

- 1750: Den 28de [august] om morgenen i Udby i Tudse herred. Mag: P. Chr. Stenerzen⁴⁹ prædickede ret opbyggelig over Es. 52.7. Med skolebørn gick det an saa vel med uden ad læsning som læsning i bog. De nyelig confirmerede vare og gandske lovlige. Præsten roser denne meenighed, at bønderne have Bibelen eller i det mindste Nye Testamente i deres huuse, flittig læse deri og om søndagen examinere deres børn af prædicken.

Hageded-Gislinge

- 1744: Den 5 augusti var jeg kommen hen til Hageded at visitere, men maatte iligemaade til sengs og overlade provsten mag: Arnold Cruse⁵⁰ at gjøre forretningen. Ellers bleve bøgerne og siele-registeret paa sengen efterseete.
- 1750: Den 29de [august] i Hageded. M. Arnold Cruse prædickede over Hebr II.1. Hand har just icke de gaver med mildhed at omgaaes med børn, de vare og heel forsagte og vidste lidet at svare.

Kundby

- 1744: Efterdi sygdommen holdt ved, maatte jeg har bryde visitatzen af og committere⁵¹ de tvende provster paa mine veigne at fuldføre visitatzen i de øvrige kald i Mehrløse og Tutze herred og indsende mig beretningen. Altsaa - den 6 augusti visitered provsten mag: Arnold Cruse i Kundby og beretter, at sogne-præsten hr: Echard Christopher Bentzen⁵² prædikede over Ps: 147. v: 12-15. opbyggeligt. Siele-registeret blev indsendt, som bestod af 246., deraf 98 schole-børn i tvende scholer. Hand vidner, at ungdommen befandtes forsvarlig.
- 1750: Den 30te [august], som var dom: XIII. post Trinit:, i Kundbye. Hr Echard Christ: Bentzen, en brav mand, prædickede meget got over evangelium. Smaae og store i almindelighed deylig og lyst at høre dem.

Hjembæk-Svinninge

- 1744: Den 7 augusti visitered samme provst i Hiembech og Svinninge, hvor sogne-præsten hr: Jens Bech⁵³ prædikede over 1. Pet: 2. v: 2. got og grundigt. Siele-registeret er indsendt og bestaaer af 144., deraf 48 schole-børn. Ungdommen beskrives ulastelig.
- 1750: Den 8de [september] i Hiembech. Hr Jens Bechs prædicken over 2 Pet III.18. var lovlig. Nogle af de nyelig confirmerede vare kuns maadelige med læsning i bog, men ellers over hoved skickelig kundskab, saa de fornemste sandheder ey vare dem ubekiendte.

Jyderup-Holmstrup

- 1744: Den 8 augusti visitered samme provst i Jyderup og Holmstrup, hvor sogne-præsten hr: David Plesner⁵⁴ prædikede over Ps: 45. v: 4.5. smukt og opbyggeligt. Det indsendte siele-register bestaaer af 306 med tvende scholer. Provsten vidner, at ungdommen der befandtes passabel.
- 1751: Den 11te [juni] i Jyderup i Tudse herred. Hr Dav. Plesner prædickede over Ps 132 v. 15.16. gandske got og ordentlig. Hand har og den gave at catechisere paa en fattelig og tydelig maade. Ungdom og børn svarede vel.

Stigs Bjergby-Mørkøv

- 1744: Den 9 augusti visitered samme provst i Stiftsbierbye og Mørke, hvor sogne-præsten hr: Claus Reenberg⁵⁵ prædikede over søndagens evangelium, dom: XI. p: Trinit., lovligt. Ungdommen, som efter det indsendte siele-register, med tvende scholer, skulde være 215., beskrives af provsten at være skickelig.
- 1750: Den 9de [september] i Bierby. Hr Claus Reenberg prædickede nogenledes Joh XV.8. Ungdommen i Mørschøys annex har det vidnesbyrd, at de ere begiærlige efter at lære, de signaliserede⁵⁶ sig og frem for dem i Bierby hoved sogn, der vare gandske maadelige.

Skamstrup-Frydendal

- 1744: Den 10 augusti visitered samme provst i Schamstrup og Frydendahl, hvor sogne-præsten hr: Nicolai von Essen⁵⁷ prædikede over Eph: 4. v: 15. ulasteligt. Ungdommen, efter siele-registeret, med tvende scholer, skulde være 219., beskrives af provsten at have været meget maadelig og uøvet, hvilket voldes til deels af præstens jevnlig svag-hed; hvorfor og præsten har selv fundet fornødent at maatte have hielp og har nu faaet en meget god capellan.
- 1751: Den 12te [juni] i Skamstrup. Jacob Bagger⁵⁸ prædickede over Es. LIV.13. Hand er en troe mand i sit embede og kræncker sig derfor om saa meget meere, at hand maae see endeel forsømmelige og gienstridige, der, uagtet alle paamindelser, dog ei vil møde til underviisning. Disse vare a part opstillede og bleve alvorlig tiltalte. De andre af ungdommen havde temmelig begreb i de guddommelige sandheder. Siæle registeret accurat.

¹ Balles visitatsbog er under udgivelse af artiklens forfatter.

Bjørn Kornerup har udgivet J. P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835-1853 (København, 1937).

Henning Heilesen i Kirkehistoriske Samlinger 1974, 1987, 1988 samt i Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1974. Martensens visitatsbøger findes i hans privatarkiv på Det kgl. Bibliotek (Ny kgl. Samling 3428, 4o).

² RA. Forskellige institutioner i tilknytning til Danske Kancelli. Generalkirkeinspektionskollegiet. 11. Indsendte visitatsberetninger fra biskopperne i Danmark 1738-91.

³ Bjørn Kornerup: Peder Hersleb, i: Dansk Biografisk Leksikon, 3. udgave, København, 1980, bind 6, ss. 324-327.

⁴ Bjørn Kornerup: Ludvig Harboe, i: Dansk Biografisk Leksikon, 3. udgave, København, 1980, bind 6, ss. 21-22.

⁵ LAK. Sjællands stifts bispearkiv. B1. Kopibog over udg. breve 1744, brev 25. juli.

⁶ Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784. København, 1916. Genoptrykt 1984, ss. 249-265; Ingrid Markussen: Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Odense, 1995, ss. 20-23.

- ⁷ LAK. Sjællands stifts bispearkiv. B3C2. "Forklaring over alle saavel kongelige og forhen funderede som nu efter kongelig allernaadigste befaling af 23 januar: 1739: og 29 aprilis 1740 nye oprettede skoler i Siæl-lands stift" [1742/43].

NOTER TIL VISITATSINDBERETNINGERNE

- ⁸ J. N. Schive (1706-1756), præst her fra 1735
- ⁹ fortegnelse over alle sognets indbyggere over 6 år
- ¹⁰ Holger Christensen Danholm (1686-1765), degn her 1719
- ¹¹ J. C. Schytte (1684-1752), præst her fra 1718
- ¹² Eiler Jacob Læssøe (1703-1774), degn her 1735-1745. Sognepræst Schytte klagede i maj 1741 over, at degnen var til stor forargelse og levede "hver hellig Dag i Drik og Dobbel", hvorfor han blev suspenderet for en kort tid, men klarede foreløbig frisag. Ved broderens, sognepræst i Reerslev M. H. Læssøes, hjælp lykkedes det ham 1745 at bytte embede med degnen der, J. K. Winding, og derefter var der ro om ham. Anders Petersen, Sjællands Stifts Degnehistorie, 1899, s. 95.
- ¹³ festum visitatio Mariæ: Mariæ besøgsdag
- ¹⁴ C. J. C. Winsløw (1678-1758), præst her fra 1707
- ¹⁵ Rasmus Ottesen Bay (1688-1756), degn her fra 1717
- ¹⁶ 7. søndag efter Trinitatis
- ¹⁷ J. T. Lidøe (1678-1747), præst her fra 1723
- ¹⁸ oberstløjtnant Johannes Schack, ejer af Kongsdal 1731-1748
- ¹⁹ Knud Ibsen Barfoed (1702-1746), degn her fra 1731
- ²⁰ næsten
- ²¹ Martin Mathiesen Thye (1720-1781), præst her fra 1748
- ²² J. H. J. Weber (1707-1747), præst her fra 1739
- ²³ efter bogstaven/bogstaveligt
- ²⁴ Jacob Jacobsen Tiørnelund (1688-1754), degn her fra 1716
- ²⁵ P. H. Wøldike (1721-1769), præst her fra 1748
- ²⁶ Peter Børgensen Bring (1711-1789), præst her 1737-1784
- ²⁷ Michael Arrøboe (1695-1773), degn her 1718-1748
- ²⁸ A. N. Bredenberg (1700-1753), præst her fra 1738
- ²⁹ uden resultat
- ³⁰ Ordsprogenes Bog 12,6
- ³¹ J. A. H. Nimb (1709-1766), præst her 1743-1764
- ³² Salmernes Bog 143,10
- ³³ ifølge S. V. Wiberg, Almindelig dansk Præstehistorie, Odense 1871, bind 2, s. 19, kan der muligvis være tale om den proces, Nimb havde med kammerjomfru på Frydendal Karen Jordhøy, som hævdede, at han havde lovet hende ægteskab. Han blev i 1753 mulkteret 4 rigsdaler, fordi han havde danset ved et bryllup.
- ³⁴ E. J. Rasch (1698-1774), præst her fra 1738

- ³⁵ P. S. J. Lund (død 1751), præst her fra 1721
- ³⁶ C. A. Lund (1714-1774), kapellan her 1750, præst fra 1751
- ³⁷ Apostlenes Gerninger 16,30-31
- ³⁸ Peder Hansen Birch (1703-1763), degn her 1730
- ³⁹ Laurits Jacobsen Cappel (1691-1764), præst her fra 1721
- ⁴⁰ menneskefjende
- ⁴¹ Cornelius Ørsted (1702-1770), degn her fra 1729
- ⁴² påmindet om
- ⁴³ General Gustav Fred. rigsgreve Ysenburg-Büdingen, ejer af Tølløse-
gård
- ⁴⁴ Laurits Gottfred Gregersen Weile (1709-1782), præst her fra 1736
- ⁴⁵ udtalen
- ⁴⁶ stoffet
- ⁴⁷ Rasmus Franck (1708-1755), degn her fra 1736
- ⁴⁸ J. P. Jessen (1683-1749), præst her fra 1717
- ⁴⁹ Peder Christopher Svendsen Stenersen (1723-1776), præst her 1749-
1764, i Tølløse-Ågerup 1764-1776. Se også Dansk Biografisk Leksikon,
3. udgave, København, 1983, bind 14, ss. 82-83.
- ⁵⁰ A. H. Kruuse (1682-1753), præst her 1709-1748, provst fra 1742
- ⁵¹ overdrage til
- ⁵² E. C. N. Bentzen (1698-1771), præst her fra 1728, stiftede 1760 Kund-
by hospital
- ⁵³ J. J. Bech (1703-1774), præst her fra 1729
- ⁵⁴ D. H. Plesner (1706-1778), præst her fra 1741
- ⁵⁵ C. F. Reenberg (1692-1758), præst her fra 1727
- ⁵⁶ viste sig
- ⁵⁷ N. S. v. Essen (1683-1745), præst her 1711-1744
- ⁵⁸ J. J. Bagger (1718-1789), præst i Skamstrup-Frydendal 1744-1756,
Hagested-Gislinge 1756-1771 og fra 1771 præst i Kundby.

Snedkerens kunder

Håndværk og handel i Holbæk og omegn, belyst gennem to regnskabsbøger fra 1700-tallet

Af Jørgen Mikkelsen

“I Jesu Navn - Anno 1755 i January begyndte ieg at skrive i den Bog gud give mig dertil Lykke og Velsignelse for Christi Skyld alleene amen”. Med disse ord påbegyndte snedkermester Niels Christensen Lund en hovedbog, der skulle komme til at følge ham resten af hans tid som borger i Holbæk. Sønnen Jens Cordt Lund overtog virksomheden og bogen, men i 1780 indrettede han en ny regnskabsbog, og den var i brug frem til 1806. De to bøger, der til sammen indeholder mere end 500 tætskrevne sider, er en enestående dokumentation for erhvervslivet i Holbæk - og i de danske købstæder som helhed - i 1700-tallet.¹ Mange andre håndværksmestre har utvivlsomt ført tilsvarende regnskabsbøger, men de er gået tabt - ligesom det er tilfældet med næsten alle købmændsbøger fra tiden før 1800. Der er derfor god grund til at kaste et granskende blik på bøgerne fra familien Lund. Men inden da skal vi se lidt på Holbæks befolkning og næringsliv i 1700-tallet og på Niels og Jens Cordt Lunds familiemæssige og økonomiske forhold.

NÆRINGSLIVET I HOLBÆK

Ved folketællingerne i 1787 og 1801 blev der registreret hhv. 1159 og 1333 indbyggere i Holbæk. Byen placerede sig hermed som en af de middelstore sjællandske købstæder - på linje med Kalundborg og Korsør, men langt under Roskilde, Slagelse og Næstved. Der var dog kun én sjællandsk købstad, som havde mere end 2000 indbyggere; det var Helsingør, der i 1787 blev noteret for 4829 beboere. Men herfra var der langt op til hovedstadens ca. 100.000 indbyggere.

Folketællingen fra 1787 opregner i alt 245 husstandsoverhoveder i Holbæk. Af disse benævnes ikke færre end 99 som håndværkere, hvorimod der kun var 10 handlende. Tællingen oplyser også om ca. 25 embedsmænd og bestillingsmænd (denne gruppe spænder lige fra borgmesteren og amtsforvalteren til konsumtionsbetjentene og havnefogeden), godt en halv snes daglejere og matroser, 10 værtshusholdere, 5 møllere samt nogle få avlsmænd, fiskere, militærfolk, pensionister og rentiers. Endelig var der et betydeligt antal husstandsoverhoveder uden erhvervsangivelser - fortrinsvis enker.

Erhvervsfordelinger over befolkningen i 1700-tallets købstæder må tages med et betydeligt gran salt, for mange personer var aktive inden for mere end én næringsgren, og det kan da være lidt tilfældigt, hvilket erhverv, der er blevet registreret i tællingslisten. Der er dog næppe tvivl om, at det ofte har været det mest statusgivende. Dette er formentlig baggrunden for, at så få personer er forsynet med det lidet prestigefyldte prædikat "avlsbruger". Holbæk rådede imidlertid over 12-1300 tdr.land bymark, og en beregning fra 1771 viser, at byens befolkning på dette tidspunkt selv producerede 3/4 af den byg og ca. 1/3 af den rug og havre, som byen havde brug for.²

De danske købstæder havde gennemgående et meget stort antal håndværkere i 1700-tallet, men i forhold til sin størrelse var Holbæk endog særdeles velforsynet. Der var også en betydelig faglig bredde; ved folketællingen i 1787 blev der registreret hele 32 håndværksfag. Med 23 repræsentanter var skomagerne og skoflikkerne så absolut den største gruppe; det samme var tilfældet i de fleste andre byer. Hvert år drog mange af Holbæks håndværkere (samt enkelte kræmmere) til andre sjællandske købstæder for at afsætte deres varer på markeder. Nogle håndværkere besøgte 10-20 markeder i løbet af et år. Tilsvarende modtog Holbæk ofte omkring 60 udenbys håndværkere til byens egne markeder. En undersøgelse af den sjællandske markedshandel 1775-1800 viser, at skomagerne, hattemagerne, handskemagerne, bogbinderne og guldsmedene var særligt flittige til at drage ud.³ Det må formodes, at en meget stor del af den samlede omsæt-

ning inden for disse fag er foregået ved markeder. Derimod var udrejseaktiviteten lav blandt snedkerne, grovsmedene, skrædderne og væverne.

Specialisering var et ukendt fænomen i 1700-tallets købmandsgårde. Den enkelte købmand handlede sædvanligvis med alt fra korn og tømmer til kolonialvarer og tekstiler. Derudover var der - formentlig i alle købstæder - nogle småhandlende, der falbød tobak og galanterivarer m.m. I 1775 spurgte Kommercekollegiet (datidens erhvervsministerium) de sjællandske købstadsmyndigheder, om det ville være ønskeligt at gennemføre en specialisering af handelen. Tanken blev afvist de fleste steder. Magistraten i Holbæk formulerede det på denne måde: "Korn og Tømmer vahre er nesten aleene den Handel som giver levebrødet, og mand vil troe at ikke een mand kunde her i Byen ernære sig aleene af Isenkram, Alenkram eller saadant deslige".⁴

1700-tallet var bestemt også en vanskelig tid for den sjællandske købstadshandel. Byerne var trængt af den hårde konkurrence fra den ekspanderende hovedstad, og i det meste af århundredet lå priserne på korn og andre landbrugsvarer temmeligt lavt, af hvilken grund landbefolkningen ikke havde den store købekraft og derfor heller ikke den store efterspørgsel efter købstædernes produkter. Købstædernes økonomi blev dog forbedret efter 1790, hvor både landbrugspriserne og kornproduktionen var i kraftig vækst.

FAMILIEN LUND

Man skulle have borgerskab i byen for at kunne drive håndværk, handel eller anden borgerlig næring. Niels Chistensen Lund blev borger i Holbæk i 1743. Det har ikke været muligt at spore hans fødested, men iflg. senere aldersangivelser skulle han være født omkring 1705.

Vi er imidlertid i den heldige situation, at der netop i 1743 blev udarbejdet et ekstraskattemandtalt, der oplyser om formueforhold og antallet af ansatte hos beboerne i Holbæk.⁵ Mandtallet viser, at Lund skulle svare 2 rd i formueskat (svarende til en nettoformue på ca. 100 rd), og at han havde 1 tjenestepige, 3

*"Anno 1775 22 July melle Jens Cort sig for Lauget at vilde vere Mester og i steden for penge at gjøre et smuckt bredt-spil af fremet og farvet træ og en afRising paa et Skatol eller skab Efter brug Størelse". Fire dage senere kunne Jens Cordt Lund aflægge borgereden på rådstuens og "for aaben Lade" og "efter mestrenes Samtykke" lade sig indskrive i lavets protokol. Begivenheden er uden tvivl blevet fejret behørigt med udskænkning fra lavets velkomst, der i dag befinder sig på Holbæk museum. (Hovedbog 1755-79 samt Holbæk snedkerlav, Lavets protokol 1750-1861, s. 14)
(Foto: Benny Thomsen).*

svende og 2 lærlinge. Dette placerede Lund i den øverste femtedel blandt byens håndværkere. Med hensyn til antallet af ansatte blev han kun overgået af snedkeren Hans Isaksen og skomageren Jørgen Christophersen (mere end 2/3 af håndværkerne havde 0-2 ansatte). Hvert år blev der udarbejdet en næringstakst, der - sammen med grundtaksten - dannede grundlag for de kommunale skatter i årets løb. Næringstaksten afspejlede i princippet, hvor stor en omsætning den enkelte virksomhed havde, men i realiteten skal næringstaksten nok snarere tages som udtryk for (vurderingsmændenes opfattelse af) husstandens samlede økonomiske formåen. En gennemgang af næringstakster fra Holbæk i anden halvdel af 1700-tallet viser, at Niels Lund til stadighed hørte til de højt rangerende håndværkere.⁶ Sønnen markerede sig knap så godt, men han synes dog også at have været en absolut solid håndværker.

I 1762 blev der indført en ny ekstraskat. Den omfattede alle ikke-militære personer på 12 år eller derover. Trods navnet blev skatten opkrævet hver måned frem helt til 1812. Skattelisterne gør det derfor muligt at følge de enkelte husstande år for år, men desværre synes der i visse perioder at have været en ret stor underregistrering af tjenestefolk, hjemmeboende børn og loge-

rende.⁷ Så meget kan dog siges, at familien Lund altid havde mindst 2-4 ansatte, fortrinsvis svende og lærlinge.⁸

Snedkerfamilien boede i Smedelundsgade, idag nr. 10, hvor der var en stærk koncentration af håndværkere. Ved brandtaksationen i 1761 blev det registreret, at ejendommen bestod af et forhus på 9 fag (indrettet til stuer), et sidehus på 7 fag (med kamre og portrum), et baghus på 8 fag (med kammer og stald), to luder (til hhv. spisekammer og tørvehus) samt svinesti og hønsehus. Hele gården blev vurderet til 570 rd, hvad der var ganske pænt for en håndværkerbolig på dette tidspunkt⁹ En sammenligning med brandtaksationen fra 1801 viser, at ejendommen overhovedet ikke ændrede udseende i løbet af de 40 år, og til trods for inflationen var vurderingssummen kun vokset til 600 rd.¹⁰

Året efter den første brandtaksation døde Niels Lunds hustru Catrine Torsdatter. Skiftet efter hende giver et nuanceret billede af boligindretningen. Det viser bl.a., at der var sengested både i "den øverste stue" og i dagligstuen. I køkkenet bemærker vi bl.a. en indmuret brændevinskedel, og i værkstedet stod der en færdiggjort vugge, en næsten færdig dragkiste og et ufuldendt cha-tol. En nyligt påbegyndt skrivepult var stuved af vejen i "Kammeret i Gaarden", og i gården stod der to ligkister. Loftet var fyldt med svenske brædder og andet tømmer. Familien havde 2 køer og 5 bistader. Enkemanden angav også "at have Sengeklæder udi Hørbye som hands Folk ligger paa"; svendene og lærlingene tog åbenbart selv sengetøj med, når de var på job af længere varighed! Endelig ejede Niels Lund to obligationer til en værdi af 220 rd. De samlede aktiver nåede dermed op på den - for en håndværker - ret betragtelige sum af 701 rd 3 mk 14 sk. Og efter fratæk af passiverne udviste boet et overskud på 467 rd 3 mk 12 sk. Som arvelovgivningen påbød, fik enkemanden halvdelen af dette beløb, mens sønnen - den 17-årige Jens Cordt - modtog 1/3 og datteren - den 15-årige Ane Johanne - fik 1/6. Imidlertid besluttede Niels Lund at afstå en del af sin arv til datteren, således at hun modtog værdier for 150 rd (mod sønnens 160 rd).¹¹ Skiftet oplyser også, hvordan arven skulle fordeles. Udover at modtage en af obligationerne skulle Jens Cordt bl.a. have fade-

rens sølvkârde og sølvhirschfænger. Ane Johanne fik den anden obligation samt en hel del sengetøj og service m.m. De udlagte genstande skulle dog indtil videre forblive hos faderen, der til gengæld lovede at drage omsorg for, at børnene blev "christeligen opdragne og med fornøden Klæde og Føde forsynet, indtil de opnaar den Alder at de kunde erhverve deres Brød".¹²

I modsætning til så mange andre af 1700-tallets enkemænd afstod Niels Lund fra at gifte sig på ny. Vi kender ikke boets tilstand ved hans død i 1778, men vi får et indblik i familiens leveforhold i 1787, da Jens Cordts hustru, Christiane Olsdatter, døde i en alder af bare 38 år. Den materielle del af boet blev nu vurderet til 365 rd 5 mk 11 sk, hvad der nogenlunde svarede til niveauet i 1762. Men denne gang var der ikke obligationer eller udestående fordringer. Og da passiverne løb op i 378 rd, blev der intet at arve for de tre børn. Det var nu ikke noget problem; Jens Cordt Lund kunne køre forretningen videre efter at have lovet skifteforvalterne at betale sine regninger og at give børnene en ordentlig opdragelse.¹³

Børnene kom da også godt i vej. Den ældste søn, Niels, blev skriverdreng hos borgmesteren, kammerråd Lund. Den anden søn, Ole, kom i lære hos købmand Lars Friis. Disse oplysninger er ført ind på den sidste side i Jens Cordt Lunds hovedbog, hvor vi også finder en række andre familiemæssige oplysninger.¹⁴ Vi genfinder oplysningerne i Jens Cordts testamente, der blev udarbejdet d. 14. januar 1803, 9 dage før hans død. Her ser vi også, at datteren - Karen Cathrine - var blevet i hjemmet. Hun var forlovet med svenden Lars Jørgensen, der havde ledet værkstedet de sidste år, hvor Jens Cordt havde været svagelig. Den gamle snedker fandt det da rimeligt, at ejendommen og værkstedet blev overdraget til datteren og svigersønnen - mod at de svarede enhver sit og desuden udbetalte hver af sønnerne 150 rd.

Yderligere bestemte Jens Cordt, at Niels skulle arve hans klæder og modtage 50 rd "til Udstyr", når han var blevet udlært. For den dårlige aflønning hos borgmesteren betød, at Niels ikke var i stand til "at holde sig med anstendig Uldet og Linnet, Skoe og Strømper". Ole kunne derimod ikke tilkomme mere, for "det er

almindelig Brug at en udlært Dreng ved Handelen faaer baade Karleklædning og Lintøy".¹⁵

Jens Cordt Lund havde taget højde for alt i sit testamente - også børnenes og svigersønnens skriftlige accept, så det var ikke nogen kompliceret opgave at være skifteforvalter i den sag. Men da snedkeren døde, inden testamentet havde opnået kongelig konfirmation, fandt skifteretten det alligevel hensigtsmæssigt at foretage en registrering og vurdering af boet. Skiftet indeholder ikke de store overraskelser, men det kan dog være værd at notere, at snedkeren stadig var i besiddelse af et ganske velforsynet værksted, der bl.a. omfattede 6 høvlebænke, 6 sæt snedkerværktøj og "102 Stk Adskillige Sæt Verktøys Høvle".¹⁶

KREDITKUNDER MED ELLER UDEN KONTO

Vi skulle nu være fuldt rustet til at kaste os ud i de to hovedbøger, som snedkerfamilien har efterladt sig. Bøgerne havde - ligesom købmændenes regnskabsbøger - til formål at dokumentere de gældsposter, som kunderne havde pådraget sig. Der er altså ikke tale om en registrering af alle snedkernes aktiviteter, for hvis en kunde betalte med det samme, var der ingen grund til at notere noget. Hertil kommer, at snedkerne kan have gjort brug af kladdepapirer til registrering af den daglige kreditgivning; med jævlige mellemrum kan kladdens oplysninger være overført til hovedbogen, men der var da kun grund til at notere den gæld, som endnu ikke var blevet betalt.¹⁷ Endvidere må man beklage, at Niels og Jens Cordt Lund ikke har været så flittige til at datere de enkelte gældsposter; dog er årsskifterne som regel blevet registreret - hvilket skyldes, at kontiene sædvanligvis blev opgjort omkring nytår. De to hovedbøger indeholder kontoblade for i alt 112 beboere i Holbæk og 25 personer fra landet. Desuden er snedkernes arbejde for byen (rådhuset, skolen m.v.) og kirken blevet indført på særlige sider. Nogle konti beslaglægger mindre end 1/2 side, andre fylder mere end 10.

Udover kontoblade er der gjort en række smånotitser på de første og sidste sider i de to bøger. Her drejer det sig i de fleste tilfælde om éngangshandler. Disse sider omtaler yderligere 85

Es Jens Jensen forrige skæbning og for længst	13
for sine kone børn og vinder skæbning for	47
Maat Balan og Mig for skæbning	3
Maat skæbning for skæbning	1-12
Maat skæbning for skæbning	3
Maat skæbning for skæbning	3
Maat skæbning for skæbning	4 8/
Maat skæbning for skæbning	4 4/
Maat skæbning for skæbning	12
Maat skæbning for skæbning	4 12/
Maat skæbning for skæbning	5
Maat skæbning for skæbning	4 8/
Maat skæbning for skæbning	

De fleste notitser foran og bag Niels og Jens Cordt Lunds hovedbøger er ganske små. Jens Jensen bukseskrædder beslaglægger imidlertid side. Han købte en ligkiste til sin kone (4 rd) og en slagbænk (3 rd) og lånte desuden 1 mk 12 sk kontant. Modydelsen bestod i reparation og farvning af en pels til Jens Cordt samt fremstilling af yderligere en pels og 4 par bukser til en søn og en svend. Desuden syede Jensen en hue og vævede et stykke lærred. Notitsen slutter med, at bukseskrædderen på ny lånte 2 rd.

kunder fra byen og 41 fra landet, således at det samlede antal registrerede kreditkunder når op på 197 bysbørn og 66 landboere.¹⁸

Blandt kontohaverne er der en klar overrepræsentation af den bedrestillede del af befolkningen. I særdeleshed sætter købmændene et stærkt præg på de to hovedbøger. 18 købmænd havde konto, og de beslaglægger til sammen godt 200 sider. Talræssigt er håndværkerne dog væsentligt stærkere repræsenteret - især i den ældste bog - men deres konti var for det meste ret beskedne. Blandt kontohaverne på landet er de 13 godsejere og -forpagtere mest iøjnefaldende, men der var også 9 præster, 2 degne og 1 møller. Derimod havde ikke en eneste gårdmand eller husmand konto hos familien Lund.

Billedet ændrer sig, når vi ser på de 126 personer, der kun er omtalt i smånotitserne. Ganske vist møder vi også her en gods-ejer, en etatsråd, en generalmajor og nogle præster og degne, men det er den jævne del af befolkningen, der dominerer. En meget stor del af disse personer - som fx. Henrik kornmåler, Lars vægters enke og Gamle Anders matros i Holbæk samt Morten Madsen i Sasserup og Rasmus Sørensen i Algestrup - begræn-sede imidlertid deres indkøb til en enkelt genstand: en ligkiste.

Man kan undre sig over, at egnens gårdmænd ikke har sat sig stærkere spor i regnskabsbøgerne - og da navnlig i Jens Cordts bog, der blev til i udskiftningens og udflytningens tidsalder. Der foreligger ganske vist den mulighed, at snedkerne - ved siden af de bevarede hovedbøger - har ført særskilte bøger for handel med bondebefolkningen,¹⁹ men i så fald er det mærkeligt, at der er indført bondenotitser i bøgerne for handelen med den finere del af befolkningen. Man kunne også tænke sig, at gårdmæn-dene og husmændene har foretrukket andre Holbæk-snedkere frem for Niels og Jens Cordt Lund, men det virker usandsynligt i betragtning af, at familien Lunds værksted - at dømme efter skattemandtallene - til stadighed var et af byens største. Den mest rimelige antagelse må være, at bønderne selv har udført en stor del af de nødvendige snedkeropgaver,²⁰ og at de i stor udstrækning har gjort brug af landsbysnedkere.²¹

Niels og Jens Cordt Lunds landbokunder boede i helt overve-jende grad inden for en radius af 10-15 km fra Holbæk. Tuse næs er stærkest repræsenteret: der kom hele 8 kunder fra Udby og 4 fra Hørby. Men snedkerfamilien havde også kunder mod vest, syd og øst - som fx. Stigs Bjergby, Skamstrup, Nørre og Søndre Jernløse, Tølløse, Sonnerup og Kirke Såby. Gårdmands- og husmandskunderne boede gennemgående tættere på byen end godsejerne og præsterne. En af de fjernestboende kunder var dog bonde. Det drejer sig om Erik Olsen i Skee Tåstrup ved Allindelille, der købte en ligkiste hos Jens Cordt. Måske har han haft personlige forbindelser til Holbæk - ligesom det var tilfæl-det med Isak Wolf i Vindekilde kro, der købte et fløjbord med beslag i 1782 og betalte af med "kaal og Uhrter".

Endelig skal det bemærkes, at Niels Lund - eller hans folk - et par gange var på arbejde på Valbygård ved Slagelse. Det skyldes, at denne herregård var ejet af Jørgen Castenschiold, der også var i besiddelse af Hørbygård.

KØBMANDSKUNDER

Vi skal nu se lidt nærmere på nogle af de større konti. Lad os starte med den allerstørste - købmand Anders Borchs konto, der i alt fylder 55 sider og strækker sig over 30 år.

Den 24-årige Anders Borch havde endnu ikke fået borgerbrev, da han i april 1777 blev indført i snedker Lunds hovedbog for første gang.²² De mange notitser frem til juni samme år giver et indtryk af den nye købmands etablering. Lund leverede masser af brædder og søm, og d. 13. maj gik en af svendene i gang med at lave døre og karme. 11 dage senere fortsatte svenden og læredrengen med at fremstille skuffer til reolen. Da dette arbejde blev færdigt omkring Skt. Hans, brugte svenden 5 dage til at "Ind Rette i Boeden". Hovedbogen viser i øvrigt, at Lund hentede sine råvarer fra flere købmænd og andre leverandører. D. 14. april modtog snedkeren 5 tylter (å 12 stk.) brædder fra Mathias Ditzel og 3½ tylt fra hr. Fugl (byens overvejer og -måler). D. 23. april fik han "paa Mons Ditzels vegne" 10 tylter 10 fods fyrrebrænde fra Anders Sandøe, og d. 15. maj leverede Jens Ortved 5 fyrreplanker. Allerede i juni var Borch dog selv leveringsdygtig i tømmer.

Borchs forretningslokaler gennemgik adskillige forandringer i de følgende årtier, hvor han udviklede sig til at blive en af byens tre førende købmænd. I 1778 blev der "giort adskillige IndRetninger i boen og packhuset", i 1780 blev "Knegten paa diskklapen" forbedret, ligesom der blev "giordt En Deel Hylder i deres Kramboe", i 1791 blev disken belagt med nye tavl, og der blev indrettet en ny klap. Og endelig i 1801 "var Min Svend og Dreng der at skiære En Ende af Boe Disken og Endestk Igien i Sat og omgiordt 2de skuffer til Same og Giordt 2de Nye Plader til at Læge oven Paa diskene og 2de Klape til Same og En Knegt oven paa Diskene".²³

Anders Borchs gård lå på Ahlgade nr. 30, og var i sit ydre stort set uforandret indtil nedrivningen i 1929. Det var i denne bygning Niels Lunds svend lavede døre og karme og brugte 5 dage til at "Ind Rette i Boeden". (Foto i Holbæk Lokalarkiv).

I 1783 fik købmanden repareret sin skrivepult og malet den i blå farve. Samme år indrettede han et kontor "af høvlede og pløvede og Udskaarne breder". I 1785 blev der opsat hylder og skillerum i kontoret. Og i 1799 var det åbenbart tid til en istandsættelse: kontoret blev "Nedtaget ... og ... Igien opslaaet".²⁴

Lunds regnskabsbøger giver forskellige oplysninger om Borchs pakhuse; fx. blev salthuset forsynet med 4 store hylder i 1783 og sukkerhuset opført året efter. Loftrummen blev også brugt til opbevaring. Dette kunne ind imellem gøre det nødvendigt at foretage visse ombygninger - som da der i 1791 blev "skaaren 2de huller paa loftet at lade Korn løbe igiennem" og "Nock skaaren Et Huld paa Loftet til Hakelsen".²⁵

Som så mange andre 1700-tals-købmænd udførte Anders Borch selv ølbrygning og brændevinsbrænding. Malten til øllet blev lagt til tørre på køllen. Det var en brandfarlig indretning, og det var derfor hensigtsmæssigt at afskærme køllen. I 1785 finder vi da også denne notits: "Indklædt Kiøllen og lagt Loft der over og gjordt Et træck Røer oven over".²⁶

Regnskabsbøgerne giver en hel del vidnesbyrd om købmandens husdyrhold. I 1786 blev spiltovet i hestestalden repareret, i 1787 blev køernes 4 egetrug hhv. forlænget og forkortet, i 1785 og 1801 blev der lagt nyt gulv i svinestien, og i 1785 blev der indrettet hønsehus og gåsesti med reder og trug. Vi hører også om nogle dyr, der fører en nærmest anonym tilværelse i 1700-tallets kilder, selv om de formentlig har været lige så almindelige som nutildags. I 1786 lyder det således: "Nock giordt Et Skude [skodde] paa en Dør og sat Et stk. i en Anden som var skaaren Kattehuller udi" og i 1788 "Nock giordt Et hundetrug af Eeg". Endelig var der de ubudne gæster, i kontobladet for 1792 finder vi denne passus: "Nock giordt 3 lange Lister at Nagle over Rottehuller".²⁷

Anders Borch udfoldede også en stor vedligeholdelsesiver, når det gælder opholdsrummene. Adskillige gange blev loft- og gulvplanker fjernet og erstattet med nye. Desuden blev der indrettet flere nye døre, trapper og skillerum. En af de større istandsættelser fandt sted i 1785, hvor Jens Cordt og svenden var hos Borch i hhv. 3 og 4 dage "for at udflæche Sengekammeret med videre panel og lister". Kontobladene nævner en del reparationer af gammelt møblement, men købmanden købte også nye møbler hos Lund. I 1785 lavede snedkeren fx. et chatol til hele 36 rd.²⁸

Endelig viser kontobladene lidt om Borchs ejendomme andre steder i byen. Således blev købmandens private stol i kirken repareret i 1790. Og der blev flere gange aflagt besøg i Borchs rytterbaracker - små lejeboliger, som købmanden (mod betaling) stillede til rådighed for indkvarterede soldater.²⁹ I 1788 blev der fx. opsat tre senge og "opslaget Nogle Benke og Kaage Rækker" i "husarbracken".³⁰

Regnskabsbøgerne viser, at snedkeren i årenes løb modtog en lang række varer fra købmanden. Særligt iøjnefaldende er de produkter, som Lund havde brug for i sit arbejde: tømmer, lim, blyhvidt, sølverglød, spanskgrønt,³¹ linolie, terpentiner m.v. Men hertil kommer et bredt sortiment omfattende alt fra kaffe, the, vin og tobak til klipfisk, hør, rug, hvergarn og et par sorte silke-

Dørstykket over butiksdøren i Anders Borchs gård er smukt udskåret, og vidner om at det ikke var nogen helt ny bygning. Niels Lunds reparations- og fornyelsesarbejder har givetvis været tiltrængte for at bygningen kunne leve op til tidens krav om funktionalitet. (Foto i Holbæk Lokalarkiv)

strømper. I de første 10 år gennemførte Borch og Lund en total afregning i begyndelsen af januar, hvorved al gæld blev slettet. Herefter begyndte de at tage lidt mere afslappet på det. Afregningen måtte nu ofte vente til forårsmånederne, og kun undtagelsesvis besluttede man sig for en clearing af al gæld.

Handelsrelationen mellem Borch og Lund er ikke den eneste, der kan følges over flere årtier. Mathias Ditzel var således kunde fra 1755 (formentlig også før) til sin død i 1783, mens Jens Ortved handlede hos Lund fra 1761 til 1789, Albrecht Friederich Wolf fra 1761 til 1777 og Christen Lind fra 1772 til 1789. Men der var også handelsrelationer, som kun varede et år eller to. Og langt fra alle handelsforbindelser var så stabile som kontakten mellem Borch og Lund. Adskillige handelsrelationer var præget af store variationer i handelsomfang, og i flere år kunne samhandelen ligge helt stille.

Meget af det, der er skrevet om forholdet til Borch, kunne også være sagt om de andre købmandskonti. Således blev der også gennemført store reparationer i flere af de andre købmandsgårde. På Albrecht Friederich Wolfs kontoblade for 1765

finder vi fx. denne formulering: "d 28 February var min Svend at forfløtte en Seng og gjort den Smallere Samt skaaren Huul paa 2de paneler til et vindve og vindvet indpaset".³²

Enkelte købmandskonti vidner om særlige aktivitetsområder. Dette gælder især for Jens Ortved. Han var en af byens dominerende købmænd i 1760'erne og 70'erne, men gik fallit i 1783. Han forsøgte at retablere sin handelsvirksomhed, men med ringe resultat at dømme efter skattemandtallene, og i folketællingen fra 1787 blev han tituleret som avlsmand.³³ Men både før og efter fallitten beskæftigede han sig med tobaksavl og -forarbejdning. Kontoen hos Lund bærer præg af dette. I marts 1780 lavede Lund et bord til "tobagsspinderen", "En form ... at giøre tobags Carduser udi", "en Case at skiære toback udi", "En Valdbergsknipel at slaa pinde i Tobagked med", "2de Klodse at sette i Formene", "En stor bordskuffe med Skillerum", "En klods at skiærre Toback paa" og "En stor Casse at lægge Toback udi". Året efter blev Ortved bl.a. forsynet med adskillige brædder til tobaksskæreværket og nye bunde i snuskassen. Og i 1786 var tiden inde til et helt nyt tobaksskærebræt.³⁴

Lund udførte selvfølgelig også andre opgaver i Ortveds ejendom. Blandt de mere iøjnefaldende kan nævnes, at han fremstillede en harpe i 1776 og adskillige gange reparerede købmandens "Parumblye". Og naturligvis indeholder regnskabsbogen også en række oplysninger om Lunds indkøb. I "fallitåret" 1783 skal snedkeren således have erhvervet 5 pot (å 0.966 liter) rødvin, 3 pot fransk vin, 8 lod berlinerblå, 8 pund blyhvidt, 2 pot linolie og for 8 skilling sølverglød. Vi har mulighed for at kontrollere disse oplysninger, for købmandens skiftesag indeholder en fyldig ekstrakt af hans købmandsbøger med afskrift af alle de gældsposter, der endnu ikke var blevet betalt. Kontrolopslaget viser, at Lunds angivelser er helt korrekte, men at han derudover også havde indkøbt kandis, tømmer, sæbe, stivelse, lakmus og rosiner. Snedkeren udførte i alt 10 indkøb med gældstiftelse i perioden april - december 1783.³⁵

Disse oplysninger kan sammenholdes med den tilsvarende ekstrakt af Mathias Ditzels købmandsbog, der findes i hans skifte-

sag fra 1783ff. Det fremgår her, at snedkeren foretog 4 kreditkøb i 1783 (alle medtaget i Lunds hovedbog), men det drejede sig udelukkende om tømmer.³⁶ Købmandsbogsekstrakterne bekræfter altså indtrykket af, at Niels og Jens Cordt Lund gjorde brug af flere købmænd sideløbende, og man får en fornemmelse af, at de var tilbøjelige til at købe forskellige varer hos forskellige købmænd, men materialet er ikke tilstrækkeligt til at afgøre dette med sikkerhed.³⁷

HÅNDVÆRKERKUNDER

Også håndværkerne havde behov for istandsættelse af døre og vinduer og udskiftning af gulv- og loftsbjælker m.m., men mange af deres konti afspejler også ganske tydeligt håndværkerens erhverv. Tre eksempler kan belyse dette.

Rokkedrejeren Jens Larsen var kunde fra 1777 til 1786. I løbet af de 10 år frembragte Lund ikke færre end 230 rokkehjul. Til gengæld modtog snedkeren en rok, en masse senge- og skuffeknapper, 4 vuggestolper, 4 drejede knive samt en tud til en svaletønde (til brændevinsfremstilling). Afregningen foregik gerne i februar eller marts, men det kunne også ske ved et af årets markeder.³⁸ Endelig modtog snedkeren fra tid til anden et mindre kontantbeløb fra rokkedrejeren.

Skomageren Jens Jensen Smedelundsgade 3 kan følges lige fra 1755 til sin død i 1785. I 1750'erne og 60'erne var der aktivitet stort set hvert år, hvorimod der kan spores to "handelspauser" af 2-3 års varighed i de sidste 12 år. Blandt de håndværksrelaterede ydelser kan nævnes "1 Plancke og et stk til en stav til hans Barcke Kar" (til opblødning af huderne) i 1757, "en Nye verck Sted" i 1758 og 1773, en ny bod og disk i 1760 samt en markeds-kiste (til transport af skotøj rundt på de sjællandske markeder) i 1765 og 1780. Endvidere købte Jensen i 1764 og i 1773 et "Marckes Sæde"; der er måske tale om en feltstol til anvendelse på markeder.

Yderligere kan det bemærkes, at Jensen ofte modtog små kontantlån fra Lund, og at snedkeren ved flere lejligheder forsynede skomageren med kalveskind og kohuder. Til gengæld var Jensen

leverandør af sko, støvler og tøfler, og i 1750'erne synes det ligefrem at have været sædvane, at Lund fik et par nye sko til pinsedag. Afregningerne foregik normalt i januar eller februar, men der er også eksempler på, at det skete i maj eller november.

I øvrigt viser hovedbøgerne, at snedkeren fulgte skomageren lige til det sidste. Lund fremstillede ikke blot "En Smuck stor heel Udkiælllet Liigkiste" - han leverede også tobak, brændevin og øl til den efterfølgende auktion!³⁹

Grovsmeden Johan Caspersen Smedelundsgade 7 var kunde stort set hvert år fra 1773 til 1787. Lund udførte en bred vifte af arbejdsydelser - lige fra fremstilling af et tobakspibebehushus og reparation af et urfuterale til etablering af "2de Nye Vognfieller og En Nye Vognbond" samt bemaling af "2de Vogn hekke og Bagsmæk". Det er særligt iøjnefaldende, at snedkeren fremstillede hele fire agestole i årene 1776-79. Det giver en stærk mistanke om, at smeden kombinerede sit håndværk med vognmandsdrift. Det er da også værd at notere, at Caspersens modydelser bl.a. bestod i udlån af hest og vogn. I 1781 lånte snedkeren hesten til at køre til Eriksholm, Hagedsted, Tølløse, Kirke Såby og Vognserup (han har formentlig haft håndværksopgaver på de forskellige herregårde og præstegårde).⁴⁰ Og i 1779 fik Lund sågar en Københavnsrejse på smedens regning.

Men Lund må også selv have haft en hest - i alt fald i 1776 og 77, hvor Caspersen leverede hestesko til snedkeren. Desuden forsynede han Lund med diverse gryder, hængsler, bismervægte m.v. Og endelig solgte han flere gange havre, ærter og halm til snedkeren, der ikke havde andel i bymarken.

Det er uklart, hvorfor handelsforbindelsen mellem Caspersen og Lund ophørte i 1787, men det skyldes hverken dødsfald eller bortflytning. Kontoen forblev imidlertid uafsluttet helt frem til 1803, hvor Caspersen - der nu var værtshusholder - endelig afregnede med Jens Cordt Lunds svigersøn.⁴¹

EMBEDSMANDSKUNDER

Flere af egnens embedsmænd havde ret store konti hos snedker Lund. Nogle konti strakte sig over flere årtier, men der kunne

Linrethens arbejder

Maasj gjort i de færdige græbe kast paa trappene der for Toren og arbejder -	1	0	8
Hoc gjort i de Hvir Eger Vind af Tønder Klædet for material Vind og arbejder	1	4	0
Hoc Repareret magister Smiths Skuffe, Stool	1	0	12
Hoc Repareret den Hvide Stool og der med den Linn og nu for Hvir Skuffe og nu Hvir den kast færdig kornen og dr	1	4	8
Øvrige lign kast gjort for mat og øst	1	0	0
Hoc den mindst kast gjort for Hvir Linn og den streg stier og der Linn kast	1	4	8
Med de øvrige kast alle for mat Toren	1	0	0
Hoc gjort for indtagt Taulen af de indt	1	3	0
Kontroll	1	0	0
Hvir. L. Hans Jacobsens Linn Hvir orden færdig i de Linn nu stoll. Linn Kontroll, Stoll	1	0	0
Hoc nu Linn i de paa altred kast gjort og for orden i de Linn nu stoll. Linn fæ for material Vind og arbejder -	1	0	12
Jer paa ind gjort Hvir Linn og kast	1	0	0
Hoc Linn og Hvir Linn Linn og billed paa Linn Stoll Linn der for -	1	0	0
for Linn Linn Linn Linn Linn Linn Linn	1	0	0

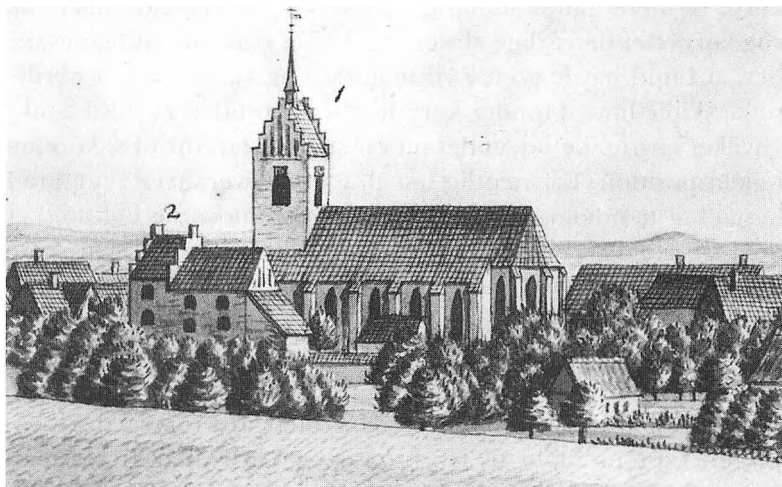
Niels Lund udførte arbejde for Holbæk kirke i 1758, 1760, 1762-67, 1769 og 1777. Han fastgjorde en "Pyramide" (trekantformet genstand) på altret, limede og naglede en del lister og billeder på prædikstolen, reparerede billedhugger-udmykningen på orgelværket, istandsatte to af ligbørene etc. Kontobladene viser, at i alt fald nogle befolkningsgrupper havde deres faste pladser i kirken; således blev "Rytter benckene" repareret i 1766, og tre år senere satte snedkeren "2de Been under en benk i stollen hvor skomagervendene sieder".

være pauser af længere varighed. Et eksempel på dette er kontoen for prokurator, senere birkedommer Hansen. Han kan følges fra 1775 til 1803, men han havde kun handelsaktiviteter i 1775-77, 1780-82, 1786, 1791-93, 1796 og 1800-03.

Rådmand Hans Jørgen Stæhr var derimod stabil kunde i næsten alle årene 1760-76. Stæhrs konto giver et ganske godt indtryk af boligstandarden hos den bedrestillede del af befolkningen. Der fortælles bl.a. om et "Lidet Cabinet", et lysthus, adskillige hollandske døre, et spillebord (der blev "aftrocket og polleret"), et spejlbord, et natskrin af elmetræ, en "perramida [Amagerhylde] til at sette glas og thekober [kobbertøj] paa", et par topsenge, en agestol, et flueskab samt et ganske betragteligt antal skilderirammer. Men heller ikke rådmanden kunne sige sig fri for de underjordiske plager. Så i 1774 måtte snedkeren anbringe "et Stk Bret paa Guldvæt over Nogle Rotte Holdler i Senge Kammeret og et Stk i Pigens Kammer", og to år senere lavede han to rottefælder.

Stæhrs konto viser, at rådmanden drev handel ved siden af sin embedsvirksomhed. Han forhandlede sukker, og Lund modtog gentagne gange større mængder kandis og hvidt sukker som modydelse. I 1774 var snedkeren også på arbejde i "Sukkerhuset", hvor alle hylderne blev "udtaget ... og igien indlag og fast Naglet".⁴² Rådmandens konto slutter med anskaffelsen af to ligkister til hans afdøde hustru: "En af før [fyr] med presentd og betræck og En af Eeg oven og Unden Udkiælet og polleret guul ... 10 rd". Der er tilsvarende notitser på flere andre konti for velstillede personer. De pågældende skulle formentlig alle begraves inde i kirken - sådan som det var sædvane for den lokale overklasse helt frem til omkring 1800. De to kister - der sandsynligvis skulle anbringes indeni hinanden - kan da have haft til formål at begrænse ligstanken.⁴³

Der optræder også adskillige ligkister i Udby-præsten Frederik Samuelsen Steenloos' konto (1765-84).⁴⁴ Men de kostede kun 1½ rd - eller 1/7 af prisen på fru Stæhrs kiste.⁴⁵ Det drejer sig om kister til personer, der var så fattige, at de måtte begraves på det offentliges regning. I 1783 lyder det således: "Hans

Kirken og klostret på Niels Lunds tid. Den gamle kirke ses bag ved den toetages bygning, der var den sidste rest af klosters sydfløj. Den fungerede indtil 1844 som byens rådhus. Begge steder lavede Niels Lund snedkerarbejder. (Udsnit af tegning fra 1750. Museet for Holbæk og Omegn)

Rasmussen i Løserop bekom En Liigkiste til hans Kone paa hr Steenloses Reining af de fattiges”.

Præstens konto siger også en del om hans eget forbrug. Blandt møblerne finder vi et elmechatol, en indlagt dragkiste, et skrivebord med døre og skuffer, 6 spiseborde, en skænk med beslag og en bogstol af elm. I småtingsafdelingen er der bl.a. en parykæske, et tobakspibefuteral, en nålepudeæske og flere lærkebure (fuglebure var på mode i borgerlige kredse i slutningen af 1700-tallet). Præsten erhvervede også “et lidet mascine til en Væv eller Sye rame indelt i 6 Skuffer og 2de Runde Stocke”.

Som så mange andre steder kom snedker Lund og hans folk også her på malerarbejde. Et år drejede det sig om vogngavlen, et andet år om thebordet. Og i 1783 stod vinduekarmene for tur; nogle skulle være lyseblå, andre mørkeblå, og til den opgave brugte snedkeren i alt 6 pund blyhvidt, 6 lod berlinerblå, to pot olie og for 8 sk sølverglød.

Tilsyneladende bestod Steenloos' modydelse udelukkende af korn, og flere gange modtog snedkeren en passende mængde rug kort efter den årlige afregning. I 1772 viste afregningen således, at Lund havde godt 7 rd til gode, "og saa blev jeg accorderet at skulle have 4 tønder korn for 14 mk tønden Er 9 Rd 2 mk" - hvilket i øvrigt betød, at det nu var snedkerens tur til at komme i gældsposition. Formentlig har præstens leverancer i høj grad bestået af tiendekorn; i 1769 skaffede Steenloos sig i alt fald af med sin gæld ved at lade en af tiendeyderne fra Løserup køre ind til snedkeren med to tønder rug.⁴⁶

GODSEJERKUNDER

Af de godsejere, der havde konti hos Niels og Jens Cordt Lund, er Carl Adolph Castenschiold til Hagestedgård (og Knabstrup), Jørgen Castenschiold til Hørbygård og Carl Michael Herman Løvenskiold til Løvenborg så absolut de største kunder. De var kontohavere hhv. 1760-1806, 1761-76 og 1781-1804.⁴⁷ Flere af de øvrige godsejere - såsom grev Gustav Frederik Ysenburg-Büdingen og assessor Peter Christian Zeuthen til Tølløsegård, geheimeråd Christian Frederik Numsen til Bjergbygård, Erik Switzer til Gislingegård og Laurits Switzer til Aggersvold - er derimod kun noteret for et enkelt eller ganske få køb.

Castenschiold- og Løvenskiold-kontiene har en del lighedspunkter, og det er derfor naturligt at behandle dem under ét.

En herregård har meget træværk, der skal holdes vedlige, og en ganske betydelig del af snedkernes opgaver bestod da også i at udskifte dør- og vindueskarme og paneler. Men mellem år og dag var der også behov for en række nye møbler og andre brugsgenstande. Løvenskiold, der virkede som amtmand fra 1781 til 1804, anskaffede i 1797 fire arkivskabe "at sette Et paa et Andet". Denne investering kostede ham i øvrigt hele 60 rd. Ved samme lejlighed blev fuldmægtigen udstyret med to store papirreoler. Der blev også tænkt på de magelige møbler; i løbet af de 24 år købte Løvenskiold 2 skaksenge og hele 5 topsenge hos snedker Lund; de fine topsenge har formentlig været forbeholdt baronen og hans familie.⁴⁸

Castenschiold til Hagestedgård investerede også i adskillige topsenge, men blikket fæstner sig nok så meget ved et "Hatte Futteral" (1766), 6 agestole (1786), "2de smaa Skabe at vaske sig udi med 2de Dørre og en Hylde i ver" (1773) og "Et stordt Bord at stryge Klæder paa med skuffe Under" (1792).⁴⁹

Landbrugsvirksomheden spiller ikke nogen stor rolle i de tre konti. Dog nævnes Løvenborgs stald og Hagestedgårds mælkestue enkelte steder. Ulig mere interessant er oplysningerne om opførelse af tærskværker og tærskehuse på Hagestedgård, Hørbygård og Minnislyst (under Løvenborg) i 1797 og 98. Netop i disse år vandt tærskemaskinerne stor udbredelse på de sjællandske godser, og Holbæk-egnen var tilsyneladende et af de områder, der var længst fremme på dette felt.⁵⁰

Løvenskiolds konto rummer oplysninger om mindre snedkerarbejder hos flere forvaltere og forpagtere og hos enkelte bønder. Derimod er der ingen eksempler på, at baronen bekostede en ligkiste til en fattig undersåt. Sådanne ligkister forekommer til gengæld flere steder på Jørgen Castenschiolds kontoblade.

I 1700-tallet var det meget almindeligt, at kirker blev ejet af lokale godsejere. Jens Cordt Lunds hovedbog vidner om, at dette også var tilfældet på Holbæk-egnen. For i 1793 lavede Lund - på Carl Adolph Castenschiolds regning - en stakitport og to stakitlåger til Svinninge kirkegård, og året efter kom turen til Hagested kirkegård. I 1804 betalte Castenschiold for "et Alterfod og Rægværk til Udbye kirke og samme Mallet", og i 1806 blev der lavet en ny dør til Tuse kirke. Løvenskiold ejede Nørre Jernløse, Butterup og Kvanløse kirker, og han sørgede for, at de fik udskiftet deres vindueskarme i hhv. 1792 og 98.⁵¹

Løvenskiold gjorde en stor indsats for at forbedre skolevæsenet på sit baroni. Således udarbejdede han i 1797 et skolereglement, der lagde undervisning, skoletid, lærerløn m.m. i faste rammer. Hans interesse for skolevæsenet har også sat sig spor i Jens Cordt Lunds hovedbog. I 1796 lod han snedkeren fremstille 8 borde og bænke til Tuse skole. Desuden blev skolen forsynet med "En Tallerstoel Eller Skrivebord og Forhøjnings Skammel Med 8te Skuffer" samt en tavle. Året efter fik Tuse skole yder-

ligere 4 borde og bænke. Også Nørre Jernløse skole fik en talerstol i 1796.⁵²

I denne forbindelse kan der også være grund til at nævne Kundby spindeskole, der havde til formål at lære fattige børn at spinde. Lund aflagde besøg på skolen i 1783 og opstillede da 40 skamler, 6 lamper, et stort skab, en seng, et bord med skuffe og en reol "Med 50 stk Huller udi". Det kostede i alt Løvenskiold omkring 70 rd.⁵³

Som det ses, var det ret så store ordrer, Lund kunne modtage fra egnens godsejere i løbet af et år. Godsejernes modydelse er kun mådeligt beskrevet, men de synes i overvejende grad at have bestået i kornprodukter. Det ses dog også, at Carl Adolph Castenschiold ved en lejlighed forsynede snedkeren med svinefedt.

Endelig bør det nævnes, at Jørgen Castenschiold et par gange lejede arbejdskraft af snedker Lund. I Castenschiolds kontoblod for 1767 står der således: "der paa indgivet Reigning Paa hvad Jens hafver arbejdet paa Hør og Mose Marcks [Jo]rder paa Penge" 27 rd 5 mk 4 sk. Godsejeren kvitterede for ydelsen med en passende mængde korn.⁵⁴

SAMMENFATNING

Niels og Jens Cordt Lunds hovedbøger kaster lys over mange sider af det økonomiske liv i Holbæk og omegn i anden halvdel af 1700-tallet. Først og fremmest giver bøgerne naturligvis et fint og detaljeret billede af snedkerens arbejdsopgaver (herunder det temmeligt omfattende malerarbejde) og af snedkerens aktivitetsradius og kundekreds. Hovedparten af kreditkunderne havde bopæl i Holbæk, og næsten alle boede inden for en afstand af 10-15 km fra byen. Blandt kontohaverne var der en klar overvægt af den bedrestillede del af befolkningen. Ikke en eneste gårdmand eller husmand havde konto hos Lund. I smånotitserne på bøgernes forreste og bageste sider finder vi dog en del bønder, men en meget stor del af disse er kun noteret for indkøb af en ligkiste. Det forekommer sandsynligt, at bønderne selv har udført en stor del af deres snedkeropgaver, og at de i stor udstrækning har benyttet landsbysnedkere.

Den ældste bevarede danske provinsteaterbygning ligger i Holbæk. Det drejer sig om "Komediegården" (Smedelundsgade 19), der blev opført af etatsråd Eichel til Åstrup i 1788. Huset skulle tjene som gæste- og komediehus for omegnens adel, men det kom kun til at fungere som teater i 4 år. Jens Cordt Lunds hovedbog viser, at han havde en del småopgaver i ejendommen. Han forsynede bl.a. teatret med "En lang Stang at sette Coliserne op til", "15 stk lange stenger at henge Lamper Paa" og "Et Klædeskab ... Med Hylde at Sette Glas og Postelin og at Læge Dæketøyd udi...". (Foto: Hugo Matthiessen. 1914. Holbæk Lokalarkiv).

Lunds regnskabsbøger giver også en del oplysninger om boligstandard og hverdagsliv hos snedkerens kunder, ligesom vi får en fornemmelse af forskellige skikke og sædvaner, som sjældent kan registreres i andre kilder. Vi ser også, at der - i alt fald hos den velstillede del af befolkningen - foregik en masse småændringer i bebyggelsen, som ikke (eller kun i beskedent omfang) sætter sig spor i skøder, brandtaksationer og skifter.⁵⁵

Endelig giver regnskabsbøgerne et indblik i handelsmønstrenes stabilitet og foranderlighed. Nogle af Niels og Jens Cordt Lunds handelsrelationer holdt sig uforandrede på et højt niveau gennem flere årtier - lige indtil den ene af parterne døde. Andre relationer var præget af stærke udsving i handelsaktivitet og af lange pauser. Der var også handelsforbindelser, som pludseligt

hørte op uden påviselig grund - formentlig fordi kunden havde fundet en anden leverandør. Det fremgår endvidere, at Niels og Jens Cordt Lund benyttede flere købmænd sideløbende; måske har de ligefrem købt forskellige varer hos forskellige købmænd. I sig selv giver disse iagttagelser ikke anledning til generelle teorier om 1700-tallets økonomi. Imidlertid stemmer de overens med resultater fra undersøgelser af næringslivet i Køge, Slagelse, Korsør og Skælskør,⁵⁶ og det forekommer derfor rimeligt at opstille den hypotese, at handelslivet i de sjællandske købstæder i 1700-tallet var mere markedsøkonomisk orienteret og mindre traditionsbundet end almindeligt antaget.

Niels og Jens Cordt Lunds hovedbøger er stort set de eneste bevarede regnskabsbøger fra 1700-tallets håndværkere.⁵⁷ Derimod findes der en del håndværkerregnskaber i de større købmandsskifter. Som oftest vedrører disse regnskaber - der er indleveret som fordringer på købmandsboet - kun det seneste års samhandel mellem købmanden og håndværkeren. Skiftet efter storkøbmanden Marcus Lauritzen, der døde i Korsør i 1795, indeholder imidlertid en 13 sider lang redegørelse fra snedkeren Tobias Geisler, hvori denne har anført alle de snedkeropgaver, som var blevet udført "siden sidst opgiorte Regning den 24 junii 1782" (!). Geislers fordring belyser bl.a. købmandens omfattende skibsfart og hans handelsaktiviteter på Island - således lyder en af posterne på "En Altertavle til Island!"⁵⁸ En nøje granskning af købmandsskifter fra andre byer kan måske bringe tilsvarende lækkerbidskener for dagen ...

NOTE

Forkortelser: RA = Rigsarkivet, LAK = Landsarkivet i København

1 rd (rigsdaler) = 6 mk (mark) = 96 sk (skilling)

- ¹ LAK, Privatarkiver, Niels og Jens Cordt Lund, Hovedbøger 1755-1779 og 1780-1806 (i det flg. kaldet hhv. I og II).
- ² Albert Thomsen: Holbæk købstads historie, Holbæk 1936-42 (repr. 1981), s. 445 og Jørgen Mikkelsen: Korn, købmænd og kreditter, Fortid og Nutid 1993, s. 182.
- ³ Jørgen Mikkelsen: Sjællandske markeder 1775-1800, Historie 1994, s. 1-39.
- ⁴ LAK, Sjællands stiftamt, Købstædernes div. aarl. Indberetninger 1765-90 (S.No.1a), lægget: Ny kræmmeres og handlendes antagelse til borgere 1775-76.
- ⁵ LAK, Holbæk rådstue, Kæmnerregnskaber med bilag 1742-47.
- ⁶ Holbæk rådstue, Kæmnerregnskaber og Magistratsregnskaber, div. år.
- ⁷ Denne betragtning bygger især på iagttagelser fra Korsør, Skælskør og Slagelse. I 1776 udgik der et kgl. reskript, som kraftigt indskærpede købstadsmyndighedernes pligt til at registrere alle afgiftspligtige personer. Reskriptet blev begrundet med, at der "i de sidste Aaringer er skeet en kiendelig mærkelig Afgang" i skatteindtægterne. (RA, Rentekammeret 2411.4, sag nr. 8)
- ⁸ Ved folketællingerne i 1787 og 1801 blev der registreret 4 ansatte, ved den første ekstraskatteansættelse i 1762 hele 7 personer. (RA, Rev. regnskaber, Holbæk købstadsregnskaber, Ekstraskatteregnskaber 1762ff.)
- ⁹ Holbæk rådstue, Brandtaksation 1761. Hele 33 håndværkerejendomme blev vurderet til 400 rd eller derunder, mens kun 4 blev takseret højere end 700 rd.
- ¹⁰ LAK, Holbæk rådstue, Brandtaksation 1801. Endnu på dette tidspunkt blev en del håndværkerboliger vurderet til mindre end 400 rd. Om det beskedne byggeri i 1700-tallet, sammenlignet med 1800-årene, se Peter Korsgaard: Byggeri og konjunkturer i Holbæk 1800-1850, Fra Holbæk amt 1986, s. 24-57.
- ¹¹ En sådan frivillig afståelse - for at afbøde arvelovgivningens forfordeling af døtre - kendes også fra andre 1700-tals-skifter
- ¹² LAK, Holbæk byfoged, Skiftedokumenter 1760-64.
- ¹³ Holbæk byfoged, Skifteprotokol 1785-96, s. 504ff og Skiftedokumenter 1786-87.
- ¹⁴ Der findes lignende notater i mange bondedagbøger, købmændsbøger og andre private regnskabsbøger fra ældre tid.

- ¹⁵ Holbæk byfoged, Skiftedokumenter 1801-05.
- ¹⁶ Holbæk byfoged, Skifteprotokol 1796-1828, s. 129.
- ¹⁷ Sådanne kladdebøger er bevaret fra visse købmænd fra 1800-tallet.
- ¹⁸ I smånotitserne optræder der enkelte kunder, som også havde kontoblade. Disse personer er ikke medtalt blandt de 85 + 41.
- ¹⁹ Det var ret almindeligt, at købmænd indførte deres handel med by- og bondebefolkningen i hver sin bog, og godsejere og embedsmænd på landet blev da gerne registreret i bogen vedr. byhandel. De bevarede købmandsbøger og det ret store antal excerpter fra købmandsbøger, der findes i købmandsskifter, viser, at det var almindeligt, at selv beskedne købmænd havde flere hundrede kreditkunder blandt gårdmænd og husmænd.
- ²⁰ Jvf. Karen Schousboe, red.: En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839), Odense 1983, s. 64 (om de mange forskellige slags træredskaber, som Søren Pedersen selv var i stand til at fremstille).
- ²¹ Danske Lov tillod ikke snedkerarbejde uden for købstæderne, men denne bestemmelse blev overtrådt i stort omfang. Holbæk snedkerlavs arkiv (LAK) indeholder bl.a. en afskrift af en retssag fra 1750 vedr. en husmand fra Hellestrup, der var anklaget for at have fremstillet ligkister. (Diverse dokumenter 1725-1853)
- ²² I (se note 1) s. 275.
- ²³ I s. 277, II s. 11, 134 og 213.
- ²⁴ II s. 64, 82 og 209.
- ²⁵ II s. 59, 81 og 134.
- ²⁶ II s. 83.
- ²⁷ II s. 82, 84, 86, 87, 138 og 212.
- ²⁸ II s. 82 og 84.
- ²⁹ I 1700-tallet bestod størstedelen af den danske hær af hvervede soldater, der havde en tjenestetid på 7 år eller derover. Soldaterne var fordelt på et meget stort antal købstæder, og mange steder udgjorde de mere end 10% af byens befolkning.
- ³⁰ II s. 110 og 113.
- ³¹ Kobberacetat, anvendes til grønfarvning.
- ³² I s. 135.
- ³³ En hosboende slægtning blev dog betegnet som krambodkarl og en tjenestepige som bryggerpige.
- ³⁴ II s. 14, 16, 17 og 69.
- ³⁵ I s. 267, II s. 16, 18 og 68. Holbæk byfoged, Skiftedokumenter, Jens Ortveds opbudsbo 1784.
- ³⁶ Holbæk byfoged, Skifteprotokol 1785-96, s. 308 samt Skiftedokumenter, Mathias Ditzel II, 1783.
- ³⁷ Det ville være interessant at få gennemført en sammenlignende analy-

se af Ortveds og Ditzels købmandsbogsekstrakter. I denne forbindelse burde de mere summariske ekstrakter, som findes i andre købmandsskifter, også inddrages. En sådan undersøgelse kunne meget vel give det resultat, at mange kunder har brugt flere købmænd sideløbende og købt forskellige typer af varer hos dem.

³⁸ I s. 271, II s. 23-25. I 1700-tallet var det meget almindeligt at gennemføre terminsforretninger i forbindelse med større markeder. Bedst kendt er Viborg snapstings funktion som centrum for store ejendoms-handler i Jylland.

³⁹ I s. 35, 54, 66, 102 og 230, II s. 33.

⁴⁰ I s. 265 og 293f, II s. 27. I 1780'erne og 90'erne lånte Lund også flere gange en hest af værtshusholderen Søren Steenberg for at køre til Løvenborg, Vognserup, Mørkøv og Tølløse (smånotitser bag i II).

⁴¹ I s. 265-267, II s. 89 og 103.

⁴² I s. 99f, 128, 138, 167, 178, 203f, 236, 239 og 249.

⁴³ Jvf. Michael Bregnsbo: "Til evindeligt Eiendom og saa længe Kirken er til forbeholden". Juridiske og praktiske problemer ved Holmens Kirkes gravkapel, Arkiv 1989, s. 218 (om bestemmelser vedr. dobbeltkister i gravkammer).

⁴⁴ Steenloos var præst i Udby fra december 1764 til sin død i 1786.

⁴⁵ I marts 1771 står der ligefrem: Bekom en slet ligkiste (!). Det hører unægtelig til sjældenhederne, at en håndværker udtaler sig negativt om egne produkter.

⁴⁶ I s. 16, 184, 194, 220, 251 og 264, II s. 30.

⁴⁷ C.M.H. Løvenskiolds far, Severin Leopoldus, var også kontohaver en kort periode: 1756-58.

⁴⁸ II s. 52, 54, 141 og 181.

⁴⁹ I s. 89 og 231, II s. 104 og 128.

⁵⁰ II s. 196f og 205. Iflg. landboøkonomen G. Begtrup fandtes der i 1803 30-40 tærskemaskiner på Sjælland. Han giver en særligt indgående beskrivelse af maskinen på Bjergbygård. (G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, Sieland og Møen, Andet Bind, København 1803 (repr. 1978), s. 36ff)

⁵¹ II, s. 130, 140, 206, 224 og 226.

⁵² J.L. Østergaard Christensen og Peter Korsgaard: Strejflys. Fra Holbæk museum og Holbæk arkiv, Holbæk 1992, s. 144. II s. 180. Tilsvarende ses Jørgen Castenschiold at have foretaget istandsættelser på Udby skole i 1767 (I s. 164).

⁵³ II s. 52. Der blev oprettet en lang række spindeskoler rundt om i landet i årtierne omkring 1800.

⁵⁴ I s. 164, II s. 35.

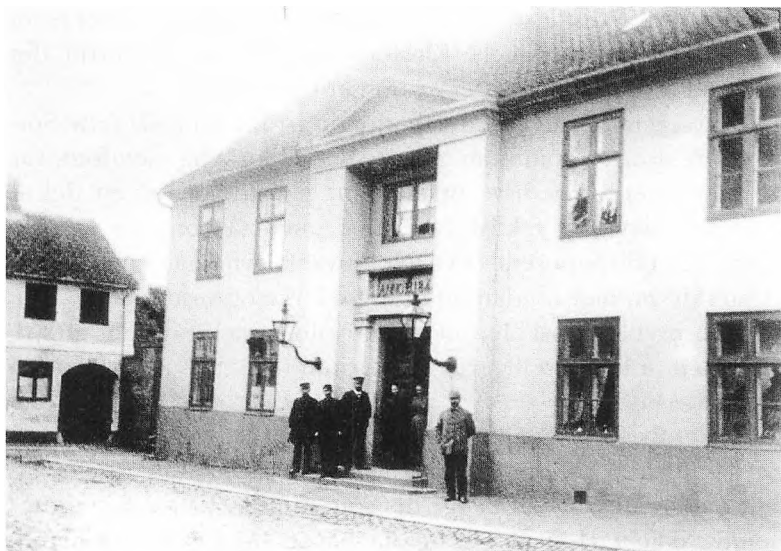
⁵⁵ Jvf. Korsgaard 1986 (se note 10), note 3.

⁵⁶ Jørgen Mikkelsen: Købmandens kontakthede - en regionalundersøgelse

se, Erhvervshistorisk Årbog 1994, s. 106-145, og samme: Fra købmandsbog til hittegodssprotokol, Køge Studier 1995, s. 4-25.

⁵⁷ I Erhvervsarkivets Arkivoversigter, bd. 1, Århus 1991, omtales således kun en odenseansk kunstsmeds hovedbøger 1794ff (s. 169).

⁵⁸ LAK, Korsør byfoged, Skiftedokumenter, Marcus Lauritzen 1795, I (bilag 160)

Klosterstræde 18 – Holbæks gamle rådhus.

Af Leif Bahn.

På ovenstående foto, taget i 1895, ser vi – som vi også gør det i dag – over hoveddøren til rådhuset, Christian VIIIs kronede og fyldte monogram samt årstallet 1844.

Den besøgende kan derfor ikke være i tvivl om tidspunktet for bygningens opførelse og i hvilken konges regeringstid bygningen hører hjemme

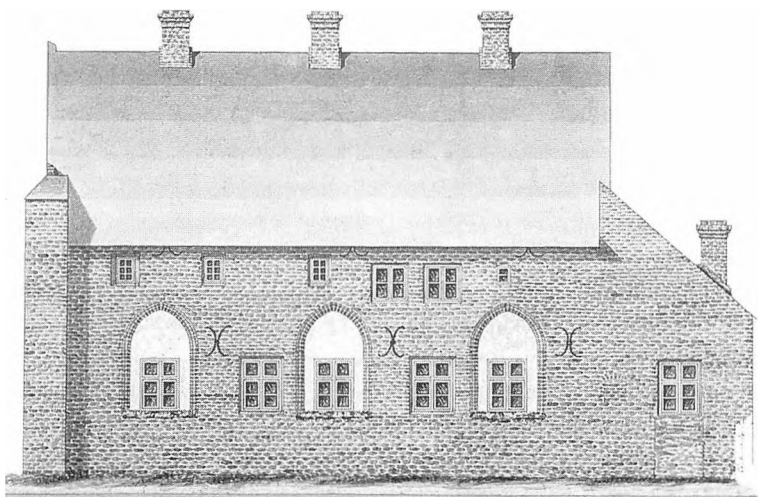
RÅDHUSE I HOLBÆK SIDEN REFORMATIONEN.

Klosterstræde 18 er byens andet rådhus. Det første ligger på den modsatte side af gaden i Klosterstræde 7. Det lå oprindeligt i en del af Sortebrødreklostrets firfløjede bygningskompleks, hvor

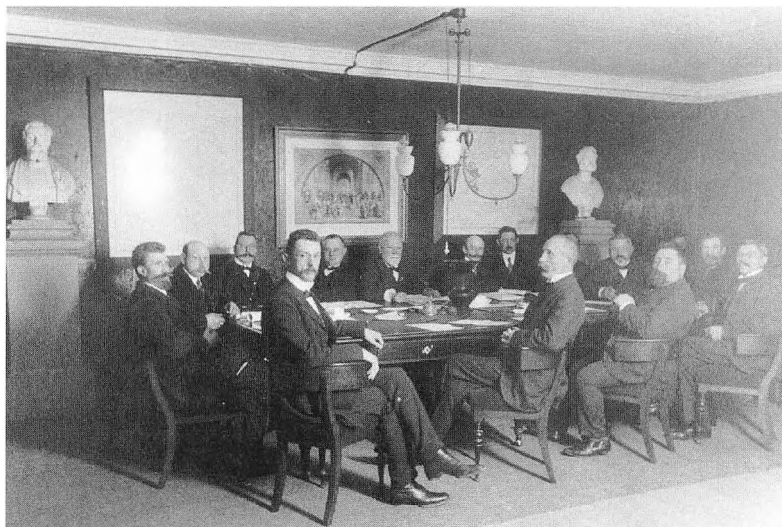
det optog den vestligste del af sydfløjen, der ikke var blevet revet ned efter reformationen. Klosterstræde 18 er imidlertid det første rådhus i Holbæk, der er bygget til formålet.

Da kongemagten ved reformationen i 1536 konfiskerede Sor-tebrødreklostret, som man gjorde med al kirkelig ejendom, var det hensigten at nedrive hele klostret. Østfløjen og en del af sydfløjen blev rent faktisk revet ned, men så kom der kontra-ordre. Man disponerede over det tiloversblevne på den måde, at klosterkirken blev omdannet til sognekirke og vestfløjen kom til at huse byens latinskole, mens den tilbageværende del af sydfløjen – munkenes tidligere refektorium (spisesal) – fik lov at stå ubenyttet hen.

Og det fik den lov til lige indtil 1575. Da henvendte magistraten sig til kong Frederik II med anmodning om at få huset overladt med henblik på at bruge det som rådhus. Et sådant fandtes nemlig ikke i Holbæk. Indtil da havde byens embedsmænd, borgmester og rådmænd, hvoraf de to sidste kategorier valgtes

*Den bevarede, vestlige del af klostrets sydfløj. Den gennemgik nogle hårdhændede ombygninger i 1783 og 1863. Her ses den som den så ud umiddelbart før den sidste ombygning påbegyndtes i 1861. De små vinduer på første sal er til arresten.
(Foto: Benny Thomsen)*

*Holbæk byråds sidste møde i rådhuset Klosterstræde 18, d. 23. 2. 1911
(Foto i Holbæk Lokalkiv).*

blandt byens overklasse, selv måttet opbevaret deres administrative sager.

Den lille bygning klarede opgaven i de følgende 269 år. Selv om huset var lille, var det dog alt for stort til at kun at være rådhus. Også herredsadministrationen fandt sin plads her, foruden at der blev indrettet arrest og arrestforvarerbolig.

I begyndelsen af 1840'erne måtte man indse, at det lille rådhus ikke slog til længere. Man fik en af tidens førende arkitekter, kgl. bygningsinspektør F.F.Friis (1793-1865) til at udarbejde tegninger og overslag, dels til ombygning af det eksisterende rådhus (den resterende del af klosterets sydfløj) og dels til nybygning. Efter grundige overvejelser besluttede byrådet sig for nybyggeri. Det blev vedtaget at bygge overfor den gamle kirkegård, der lå vest og syd for klosteret, på den plads hvor præstegården lå.

Det ny rådhus blev hjemsted for den kommunale administration i de næste 135 år. Det skulle komme til at huse et bystyre, der fra at have en såre enkel administration, hvis største opgaver bestod i at styre en begrænset beskatning, fattigvæsen, skolevæsen-

Klosterstræde 18 med arrest i baghuset 1912. (Foto i Holbæk Lokalarbiv).

sen, havn og sundhedsvæsen fik en administration hvis opgaver på alle de ovennævnte felter var mangedoblet som følge af en tidobling af folketallet i kommunen. Dertil kom en teknisk forvaltning til at opbygge og vedligeholde veje, kloaker og forsyningsopgaver i forbindelse med vand, gas og el. Det var store krav, der stilledes til huset, der da også ret hurtigt blev for lille.

I stueetagen var der indrettet politistation, bytingsstue og arrestforvarerlejlighed. På første sal lå til venstre Merløse-Tuse herreders tingstue (museets nuværende mødelokale – der indtil 1978 var borgmesterkontor) og til højre var borgerrepræsentationens – senere byrådets – mødesal.

På loftet var der fængselsceller, ligesom der var det i sidefløjen, sådan som det ses på fotoet.

Da man i 1911 byggede et nyt rådhus (det tredje i Holbæk) ved siden af Bysøen, flyttedes byrådssalen og Merløse-Tuse herreders tingstue herhen. En ny politistation og arrest skulle der også være plads til, for indtil 1939 var politiet kommunalt. Efter den tid har justitsministeriet måttet leje sig ind.

Opførelsen af det tredje rådhus betød at der blev plads til at indrette brandstation i dele af den gamle arrest og at der kunne indrettes hårdt tiltrængt kontorplads i resten af de nu ledige lokaler.

Først da man i slutningen af 70'erne opførte administrationscentret på Jernbanevej overfor rådhuset fra 1911, flyttede den kommunale administration inklusive borgmesterkontoret fra bygningen i Klosterstræde 18.

FØR KLOSTERSTRÆDE 18 BLEV BYGGET.

Albert Thomsen fortæller i Holbæk Købstads Historie følgende om rådhusets tilblivelse:

"Allerede i 1842 blev spørgsmålet om et nyt rådhus aktuelt. Borgmester Petersen foreslog en udvidelse af det gamle, men da repræsentanterne så tegninger og overslag, mente de, at det ville være fornuftigere at bygge et nyt hus der, hvor "Byens Gaard" lå; så kunne fattigvæsenet flytte over i den gamle rådstue. Efter anmodning sendte kancelliet da den kgl.bygningsinspektør, arkitekt F.F.Friis hertil, og efter mange forhandlinger forelagde han i december 1842 planer både til et nyt rådhus og til en ombygning af det gamle. Kommunalbestyrelsen bestemte sig for det nye, og den 10. februar 1844 approberede kongen planerne.

Endnu var der dog mange vanskeligheder at overvinde. Professor Larsen fik forhindret, at fattigvæsenet overtog det gamle rådhus, men så købte byen den nuværende museumsgård i 1844, og her indrettedes både fattiggård, friskole og håndgerningsskole. Nabogården blev brudt ned i april 1844, og entreprenøren, murermester Sick fra København, lovede at have det nye rådhus under tag til november og helt færdigt 1. juli 1845.

Christian VIII tog det i øjesyn, da han den 18. november 1844 besøgte Holbæk. Under klokkeringning og kanonsalut modtoges han af byens styrelse ved æresporten i Smedelundsgade. Under en tur gennem byen fik majestæten et indtryk af udvikling og fornyelse: ny brolægning, ny havn, ny fattiggård med friskole, nyordnet borgerskole og et rådhus under opførelse.

*C.F.Hansens
typetegning til
forbedringshus
af en art, som
tænkte opført i
provincen. Den
tætte, stærke
bygning ville i
alle tilfælde
slutte sikkert om
de indsatte.
Tegning i
Kunstakademiets
Bibliotek.*

Besøg aflagdes desuden i kirken, hvor professor Larsen talte, i borgerskolen og hos borgmester Petersen, hvor kongen overfor borgerrepræsentanterne udtalte sin glæde over hvad, han havde set, hvorpå han kørte bort gennem den illuminerede Ahlgade, eskorteret af beredne bønderkarle, som ved Allerup afløstes af baron Løvenskjold med 50 fakkelbærere.

Det nye rådhus, der var opført af byen og herrederne i forening, havde kun kostet ca. 13.000 rd., og det var et rent palæ i sammenligning med det gamle. Kongen havde dog undret sig over dets beskedne placering: "Købstadens fornemste hus lå for enden af et blindt stræde i stedet for at knejse stadseligt på torvet".

C.F.HANSENS BETYDNING FOR RÅDHUSBYGGERIET I PROVINSEN I 1800-TALLET.

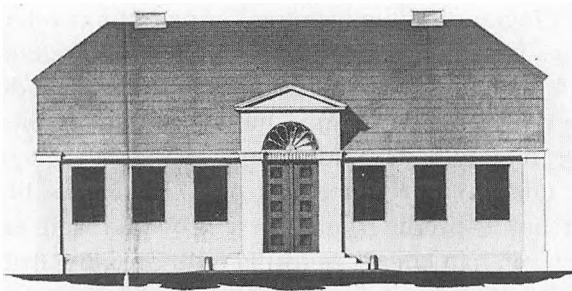
Det var som nævnt kgl. Bygningsinspektør, arkitekt F.F.Friis, der udarbejdede tegningerne til Holbæks nye rådhus.

Frederik F.Friis (1793 – 1865) var elev af datidens store arkitekt C.F.Hansen (1756 – 1845), der bl.a. tegnede Københavns domkirke, Christiansborg Slot - der nedbrændte i 1884 – og den

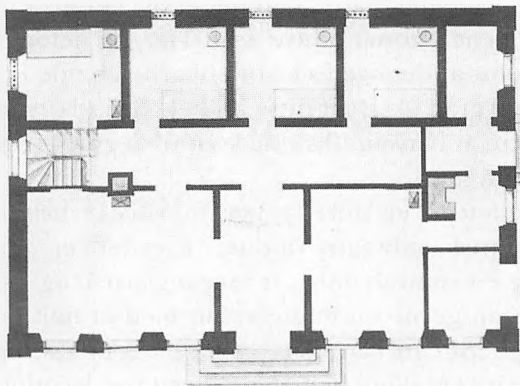
tilhørende slotskirke samt Københavns Domhus (der også var rådhus) på Nytorv, opført 1803 – 1816.

Denne fornemme bygning hører til C.F.Hansens hovedværker i København, og den blev på sin vis et forbillede for en række af de råduse, der blev bygget i provinsen i første halvdel af 1800-tallet.

Før man havde påbegyndt opførelsen af hovedstadens rådhus, var C.F.Hansen imidlertid blevet bedt om at give forslag til indretning af "provincielle forbedringshuse", som skule opføres i amterne. Han leverede fire sæt tegninger, som han bl.a. karakteriserede med ordene: "Uagtet der med disse bygningers opførelse bør iagttages den muligste simplicitet og sparsommelig-

*Mariager Rådhus.
I 1820 gav
C.F.Hansen for-
slag til denne
bygning, som dog
ikke blev opført.
Der er en tydelig
sammenhæng
mellem denne
bygning
formsprog og
Klosterstræde 18.
(Tegning i
Rigsarkivet).*

ste bygningsmåde, så har kunstneren dog i sin magt uden at handle imod disse første regler, at give enhver sådan offentlig bygning en passende udvortes karakter...”

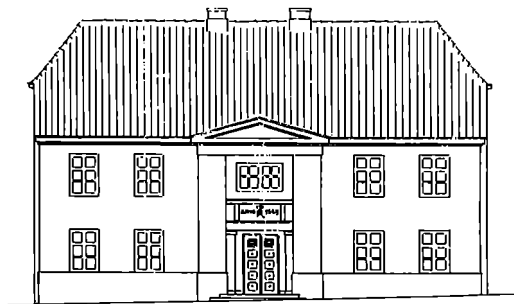
C.F.Hansens tegninger passer begribeligvis helt til dette program. De små bygninger ser stærke ud, det var jo ikke Guds bedste børn, som skulle forbedres. Med få midler indgød de respekt; et kvadremuret sokkelparti med halvcirkulære vinduer i jordniveau, Hjørnekvadre, en rustik port og små vinduer i megen mur. Sagen standsede på projektstadiet i 1807, og provinsen havde endnu C.F. Hansen til gode.

Året efter, i 1808, indtog C.F.Hansen, der havde titel af overbygningsdirektør, den stærkeste magtposition nogen dansk arkitekt har haft både før og siden. Kancelliet meddelte ham en instruks, hvorefter ingen offentlig bygning kunne opføres uden hans godkendelse. De dårlige tider under napoleonskrigene gjorde dog, at han først efter 1815 fik fornøjelsen af at give gode råd, hvoraf mange blev modtaget med modvilje. Det var især råd- og arresthuse, man udbad sig udtalelser om.

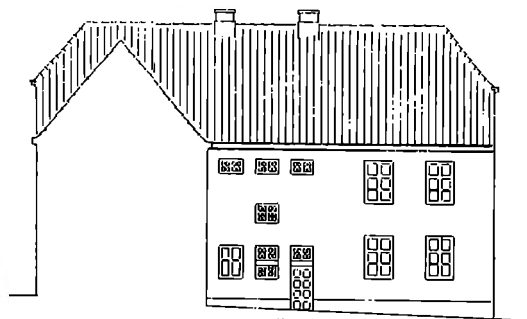
Det kunne se ud som om kancelliets og C.F.Hansens bestræbelser for at højne bygningskulturen i provinsen led en krank skæbne. Selv om han kun fik opført få rådhus, synes ordningen dog at have haft dybtgående virkning. Det må især ses i forbindelse med en anden af C.F.Hansens funktioner, nemlig lærerens. På Kunstakademiet havde han undervist talrige årgange, for ikke at sige generationer af nye arkitekter, og netop dette gav en god basis for at duelige folk kom til arbejde ude i provinsen. Det blev i høj grad i kraft af disse arkitekters indsats, som elever af C.F.Hansen, at hans indflydelse kom til at gøre sig gældende i provinsens byggeri.

C.F.Hansens kendetegn er store, rolige murflader brudt af regelmæssige, symetrisk anbragte vinduer. Facaden er gerne bygget op omkring en centralt anbragt indgangsparti, og i sine rådhus anbragte han gerne en midterrisalit med et højt portparti. Dette værdighedstegn kan bl.a. ses på hans udkast til et rådhus i Mariager og O.Malling benyttede idéen ved bygningen af Københavns universitet på Frue Plads.

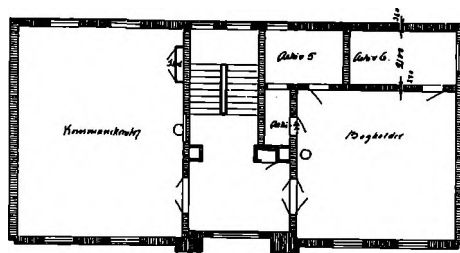
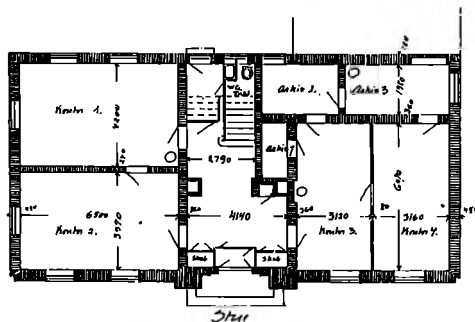
GL. RÅDHUS I HOLBÆK.
OIP/M. MALUNO Sept. 1899.

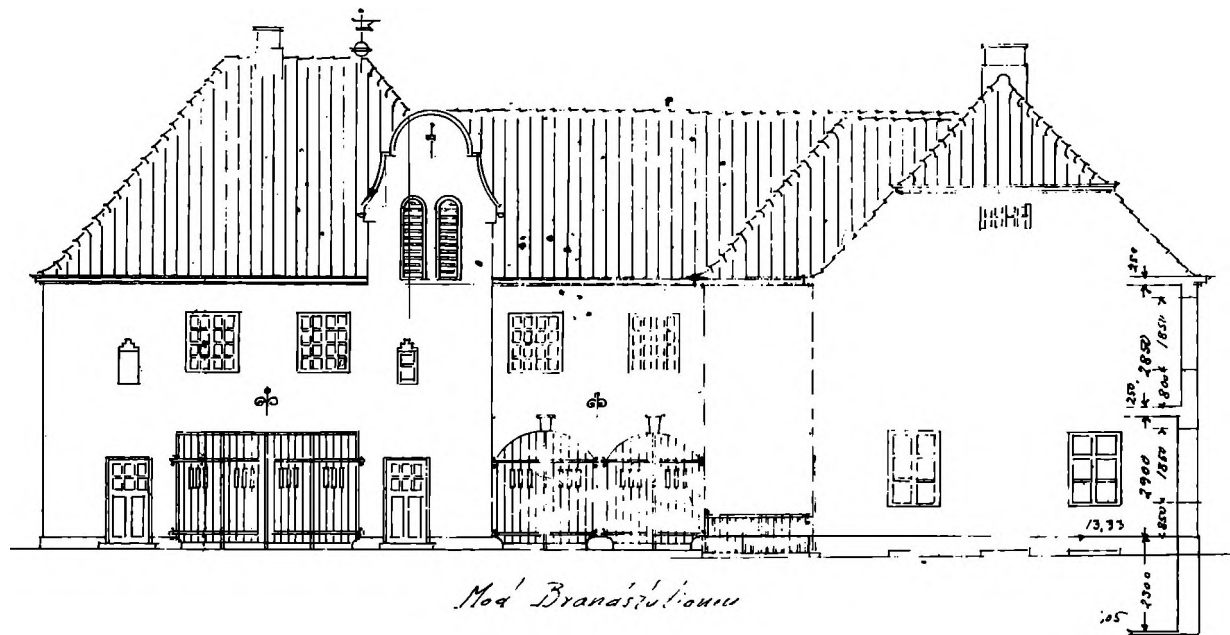
Med Hvalfiskede

Med Brandstation.

Forud for ombygningen i 1916, der bl. a. skulle ændre fængselsceller til kontorer foretog Vilhelm Olsen en opmåling af bygningen som den var, samt selvfølgelig forslag til ændringer. (Tegning i Museet for Holbæk og Omegn).

Her ses Vilhelm Olsens meget vellykkede tegning af brandstationen i den tidligere arrestfløj, 1930.
(Tegning i Museet for Holbæk og Omegn).

*Brandstationen med
arrestbygningen til det
nye rådhus fra 1911 i
baggrunden, 1936.
(Foto i Holbæk
Lokalarkiv).*

Som elev af C.F.Hansen benyttede Frederik F.Friis sin lærermeisters klare og enkle formsprog. Vi genfinder det i rådhuset i Holbæk med den førnævnte midterrisalit og det høje portparti og de symmetrisk anbragte vinduer. Foruden rådhuset i Holbæk byggede F.F.Friis også rådhusene i Frederikssund, Sorø og Frederiksværk. Det skal desuden nævnes, at han også har tegnet den gamle toldbod (nu frimurerloge) opført 1847 på havnen i Holbæk .

HOLBÆK-ARKITEKTEN F. VILHELM OLSENS OMBYGNINGER AF RÅDHUSET.

Efter at det nye rådhus var bygget i 1911, blev der foretaget flere udvidelser af Klosterstræde 18 dels i 1916 og dels i 1930. Formålet var at skabe rum til den stadigt mere pladskrævende kommunale administration.

Den nye brandstation i bagbygningen blev således opført efter F. Vilhelm Olsens tegninger.

Holbæk brandvæsen havde station her i bygningen indtil den nye (nu nedrevne) brandstation på borgmester N.E.Hansensvej blev taget ibrug i 1963.

*Den fine brostensbelægning
i det nordligste lokale ved
Klosterstræde.
(Foto:Leif Bahn).*

BYGNINGEN SÆTTES I STAND.

Efter at museet i 1994 på meget fordelagtige vilkår havde købt Klosterstræde 18 af Hollbæk Kommune, blev der straks igangsat arbejde med at foretage den fornødne tætning af tag og facader. Til trods for at bygningen er fredet, havde Holbæk Kommune igennem en årrække forsømt vedligeholdelsen af bygningen med alvorlige skader til følge.

Der blev udarbejdet en plan for arbejdet, der blev godkendt af Skov- og Naturstyrelsens fredningskontor.

Arbejderne er i skrivende stund endnu ikke helt afsluttede, og der har da også vist sig en række overraskelser undervejs.

Bl.a. viste det sig, at gulvene i det nordligste rum mod Klosterstræde måtte opbrydes. Her kom gulvet fra den gamle præstegård til syne i form af en fin brostensbelægning, og den er naturligvis blevet undersøgt, opmålt og fotograferet, inden vi måtte dække den til igen for at etablere et gulv, der er bedre egnet til nutidens brug.

REGISTRERING AF FARVER M.M.

Ved afdækning af de plastmalede facader, hvorunder fandtes adskillige kalklag i forskellige gule farver, viste det sig, at der mod Klosterstræde var opmuret i Flensborgsten med brændt fuger (profilfuger), der desværre var så ødelagt, at den ikke kunne reetableres.

På den øverste del af midterrisalitten fandtes en rød puds dækket af et gult kalklag som lag nr. 1. Denne mørtel, kaldet Bornholmermørtel, fordi den har samme farve som nexøsandsten, var meget anvendt ved tidens byggeri, og kan bl.a. ses på Domhuset i København.

Ved afrensning af mange lag maling på vinduer, fandtes som lag nr. 1 en grøn oliefarve muligvis grønjord.

Ved undersøgelse af gamle fotos, malerier og tegninger på museet, hvoraf det ældste billede er den her viste skydeskive fra 1862, er det i samråd med fredningsmyndighederne besluttet, at nykalke bygningen i gul farve, med hvid gesims, samt midterrisalit og sokkel i den rødlige Bornholmermørtel-farve. Vinduerne males hvide eller grønne.

Den ældste, kendte afbildning af Klosterstræde 18.

Skomagemester O.C. Nielsen blev fuglekonge i 1862 og på hans kongeskive fra Holbæks fugleskydnings-selskab ses også forgængeren for "Bjelkes Hus", som O.C. Nielsen ejede. (Foto: Benny Thomsen).

Indvendig på vægge og træpaneler har museets konservator foretaget undersøgelser af de mange farvelag. Ved den igangværende farvesætning tilstræbes det, i videst muligt omfang at "genskabe" de enkelte lokaler med deres oprindelige vægfarver.

EN SLUTSTEN ER LAGT – RINGEN ER SLUTTET.

Da museumsinspektør J.L.Østergaard Christensen i 1960 overtog ledelsen af Museet for Holbæk og Omegn, bestod bygningsanlægget af fire bygninger:

Klosterstræde 16, "Søren Mays Gård" med forhus og baghus, opført ca. 1670. Det var i disse bygninger museet blev startet i 1919.

Friskolen opført i 1868 og overdraget museet i 1931, samt Købmandsgården opført på hjørnet af Ahlgade og Havnegade, hvor Venstrebladet i dag har sin hovedbygning, og flyttet til museumsgården i 1937.

Under Østergaard Christensens ledelse er følgende bygninger i 1970'erne blevet inddraget i museumsanlægget:

Klosterstræde 14 "Borchs Haandgjerningsskole" opført ca. 1670

Klosterstræde 8, 10 og 12, der alle er håndværkerboliger og opført ca. 1700 samt

Bagstrædes empirehus, der hører til Klosterstræde 8 og er opført 1848 som bolig og værksted.

Det har, siden Holbæk Kommune sidst i 70'erne opførte det nye administrationscenter, været et stort ønske og et mål for Østergaard Christensen, naturligvis bistået af skiftende bestyrelser, at sikre at også Klosterstræde 18 blev en del af museumsanlægget. Klosterstræde 18 danner med sin placering en helt naturlig afslutning på og afrunding af hele museumskomplekset.

Bygningen vil for femtiden blive den nye hovedindgang til museumsanlægget, og et nyt årstal over den nyetablerede dør i bygningens nordvæg vil fortælle den besøgende, at 1997 også

var det år, hvor museumsinspektør J.L.Østergaard Christensen afsluttede sit mangeårige og betydningsfulde virke for Museet for Holbæk og Omegn.

KILDER:

Albert Thomsen: Holbæk Købstads historie, 1936 – 42

J.L. Østergaard Christensen: Fra museets skatkammer

Hakon Lund: Danmarks Arkitektur – Magtens Bolig

Fotos i Holbæk Lokalarkiv og på Museet for Holbæk og Omegn

Kommunalreformen i Merløse-Tuse herreder anno 1970.

Af Ella Breinholt Iversen.

Der er et ord, som karakteriserer både baggrunden for og den praktiske udførelse af den store kommunalreform i 1970. Det er ordet **penge** – eller lidt pænere sagt: **økonomi**.

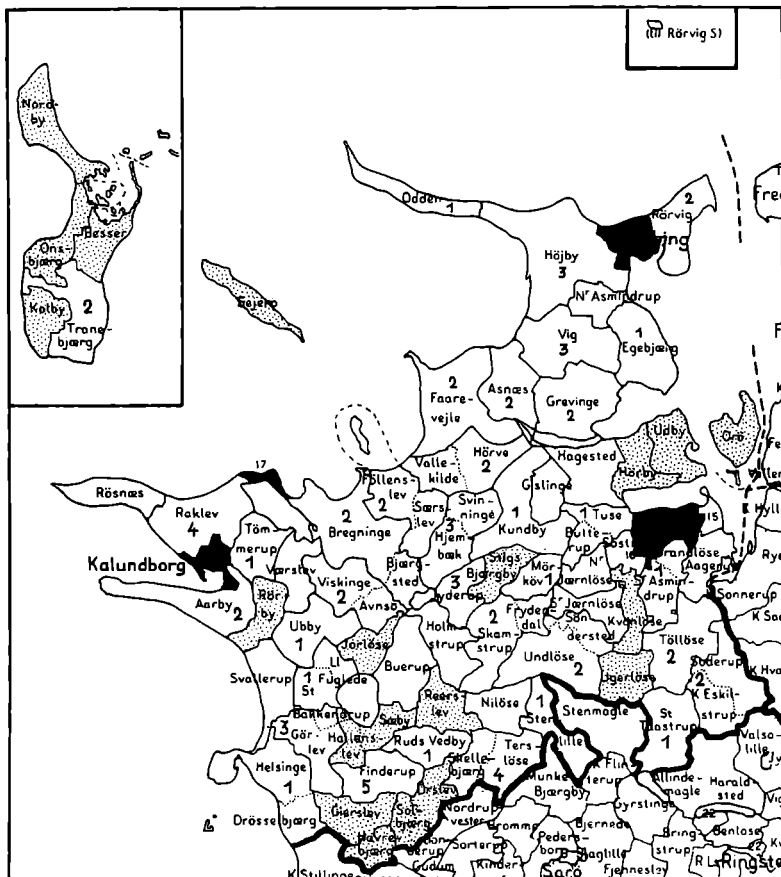
Fra statens side blev der ikke lagt skjul på, at formålet med reformen var at skabe større geografiske enheder i den kommunale forvaltning – enheder som kunne få et økonomisk grundlag, der var stort nok til at løse en række opgaver, som staten hidtil havde administreret.

I den praktiske udførelse af reformen, hvor de mange små sognekommuner skulle prøve at finde sammen i større enheder, var det klart, at den kommune, der havde lidt på kistebunden og ellers orden i tingene, var mere ombejlet end de fattige. Økonomien spillede en stor rolle i forhandlingerne.

I løbet af 1950'erne tog debatten om en kommunalreform fart. De første tiltag så man allerede i 1962, hvor de fem kommuner på Samsø, der dengang hørte til Holbæk Amt, gik sammen i Samsø Kommune.

Før man nåede så vidt, at Folketinget kunne tiltræde, at reformen skulle gennemføres, virkede en kommission med den opgave at belyse mulighederne. For kommissionen var de frivillige sammenlægninger den rene foræring, erindrer dens sekretær, tidl. Departementschef og stiftamtmand Henning Strøm. De bidrog til at overtale Folketinget om nødvendigheden af reformloven.

Kommunalreformen, der blev gennemført pr. 1. april 1970, er nok den største administrative reform i dette århundrede. Den

Holbæk-undersøgelsens oversigt over sognekommunernes økonomiske forvaltninger. De prikkede kommuner er uden ansat kommunesekretær (kasserer). Tallet ved de øvrige kommuner angiver antallet af administrativt personale i kommunen. Kortet anskueliggør på glimrende vis de ressourcer de små kommuner rådede over.

kommunale inddeling var ikke ændret voldsomt siden indførelsen af sogneforstanderskaberne i 1841. Enkelte ændringer havde der været – f.eks. Tveje Merløses indlemmelse i Holbæk i 1918 og Ågerups udskillelse fra Tølløse i 1930.

Reformen skabte muligheder for en række større ændringer, hvor flere og flere opgaver blev udlagt til kommunerne og

amterne, eksempelvis særforborgens overflytning til amterne og skoleadministrationen til kommunerne.

Reformen var langt fra populær. Frygten gik på, at kommunerne/sognerådene ville miste indflydelse. Eftertiden har klart vist, at kommunerne tværtimod fik betydeligt mere indflydelse på egne forhold end før 1970, hvor staten fastsatte retningslinier for en lang række områder, fastsatte takster f.eks. for ophold på plejehjem, og hvor talrige kommunale udgifter var refusionsberettiget. Den kommunale skat var da også særdeles beskednen i forhold til nu, for broderparten af udgifterne kom hjem i form af tilskud og refusion fra staten.

Amterne administrerede læreransættelser ved kommunernes skoler og forestod aflønning af lærerne. Et sogneråd kunne godt beslutte, at det ville bygge en ny skole, men byggeriet kunne ikke gennemføres, før amtsskoleinspektionens godkendelse forelå. Lidt drillende er det sagt, at det eneste sognerådene reelt selv kunne beslutte, var dato og mål for den årlige udflugt for kommunens ældre!

Den store reform fyldte egentlig ikke meget i datidens aviser. Når man ser på, hvordan kommunale beslutninger i dag beskrives indgående fra forskellige vinkler, var omtalen af kommunalreformen beskednen. Men i det hele taget var omtalen af kommunalt stof ikke det, der fyldte mest på lokalsiderne, som der i øvrigt heller ikke var så mange af på den tid.

Måske er det ikke så forbløffende endda, for de kommunale opgaver var færre i slutningen af 1960'erne end i dag. Hele miljøområdet, planlægning, zonenovsadministration, børneoplysning og meget mere var ukendte begreber i sognekommunerne.

De tre dagblade i Holbæk, Holbæk Amts Venstreblad, Holbæk Amtstidende/Sjællands Tidende og Aktuelt mødte op med fast referent ved Holbæk byråds møder og ved amtsrådets møder. På tilsvarende vis fulgte Kalundborg Folkeblad og Aktuelt i Kalundborg møderne der. Men sognerådernes møder blev ikke refereret så intenst.

Enkelte steder havde dagbladene meddelere, som overværede

sognerådernes møder og indtelefonerede et referat den følgende dag. Men hyppigst ringede vi til sognerådsformanden eller kommunesekretæren dagen efter et møde for at få et referat. Det kunne godt være en lidt vanskelig opgave, for ikke alle var lige meddelssomme, og det var heller ikke alle sognerådsformænd, der brød sig om henvendelser fra en avis, der ikke havde samme partifarve som dem selv.

Personligt var jeg på den tid ansat på venstreavisen Sjællands Tidendes daværende Holbæk-redaktion og havde bl.a. til opgave at ringe til Kundby sogneråd, hvor den radikale Herman Jensen sad ved roret. Han brød sig absolut ikke om Sjællands Tidendes henvendelse og var meget kort for hovedet. Senere samme dag kunne jeg så i hans "egen" avis Holbæk Amts Venstreblad læse et betydeligt fyldigere referat. Da den "spøg" havde gentaget sig et par gange, dristede jeg mig til at sige til Herman Jensen, at jeg syntes, at det var unfair behandling, og at jeg fremover ville kontakte venstremedlemmer af sognerådet, men det betød jo så også, at Herman Jensen ingen indflydelse ville få på, hvad der kom frem. Det var Herman Jensen noget fortørnet over. Jeg skulle senere, da han blev den nye Svinninge kommunes første borgmester, lære ham betydeligt bedre at kende og jeg kom til at sætte ham meget højt.

Det var sjældent, at det blev de store referater, men det kunne dog godt hænde, at de store overskrifter blev fundet frem, især hvis der var skolespørgsmål på dagsordenen. Adskillige skoler blev nedlagt i 1960'erne og det kaldte naturligt nok mange reaktioner frem.

Det, som optog borgerne mest omkring dannelsen af de nye "storkommuner", var spørgsmålet som, hvor stor den nye kommunalbestyrelse skulle være, og hvor administrationen skulle ligge. Skulle alle skoler bevares og hvad med idrætshaller?

Mange frygtede, at deres lokalområde ville blive sat uden for indflydelse i den nye kommunalbestyrelse. Ofte var antallet af pladser i den nye kommunalbestyrelse mere end en halvering af antallet af pladser i de sogneråd, der indgik i den nye kommune. I vælgerforeningerne var det et stort spørgsmål på general-

forsamlingerne – dem kom vi til efter tilhørsfarve – og det gav anledning til megen debat om, hvorvidt man skulle slå vælgerforeningerne sammen også eller fortsat opretholde dem for hvert sogn.

Socialdemokratiet var på Holbækegnen ivrigst efter at danne partiforeninger efter de nye kommuner, mens Venstre opret holdt, og gør det i øvrigt stadig flere steder, foreninger for hver af de gamle kommuner.

Den nye kommunes navn kunne også sætte sindene i kog. Nogle steder gav det sig selv, f.eks. var navnet Dragsholm et naturligt valg for kommunen omkring det gamle slot. Derimod var det ikke indlysende, at Tornved kommune fik navn efter den lille landsby midtvejs mellem Jyderup og Mørkøv, men hverken Jyderup-navnet eller Mørkøv-navnet kunne i den sammenlægning bruges. Dertil var der for megen jalousi de to byer imellem. Fra centralt hold var der lagt op til, at de nye kommuner kun burde have et stednavn i sit navn. Kun ganske få kommuner ud over landet blev godkendt med flere stednavne i sit navn. Nykøbing-Rørvig er en af dem.

Mange løsninger blev overvejet, men inden nogle af dem omtales, skal der berettes om baggrunden for de forskellige muligheder. Kommunallovskommissionen havde således i løbet af 1960 og 1961 udsendt undersøgelser af forholdene i Præstø, Randers og Ribe amter. Disse undersøgelser omfattede ikke forholdene omkring købstæderne. I disse undersøgelser arbejdede man med betydeligt mindre kommunestørrelser med op til 3.000 indbyggere.

I Holbæk Amts Sognerådsforening besluttedes det at bede kommissionen om at lave en tilsvarende undersøgelse for Holbæk amt. I kommunallovskommissionen var man egentlig ikke indstillet på at lave flere undersøgelser end de tre nævnte, men som kommissionens sekretær, Henning Strøm, erindrer, så "kunne vi ikke stå for Johs. Olsen".

Johs. Olsen var sognerådsforeningens stærke formand i en årrække. Selv var han sognerådsformand i Bregninge-Bjergsted kommune og medlem af Holbæk amtsråd, valgt af Venstre. Han

Nykøbing Sj., taget med. Undersøgelsen foreslog de 60 sognekommuner, der var efter at Samsø var blevet én kommune, sammenlagt til 21, idet undersøgelsen opretholdt de to ø-kommuner, Sejerø og Orø, som selvstændige kommuner.

Sognerådene var bestemt ikke ivrige efter at komme i gang, og amtmand M.J. Clausen måtte i en tale ved sognerådsforeningens årsmøde i 1963 venligt, men bestemt opfordre kommunerne til at gå i gang med forhandlinger. "Lad os gøre det ordentligt! Lad os sy tøjet så det er til at vokse i. Tænk på, hvor meget indenfor skolevæsenet, der endnu er på forsøgsstadiet og hvor mange nye ting, der i den kommende tid kan blive tale om at skaffe plads til. Jeg forlanger ikke, at den nye kommuneinddeling skal holde i nye 100 år, men lad os i hvert fald bestræbe os for, at den ikke er forældet inden det kommende årtusindskifte. Sætter vi os ikke blot det mål, må vi også gå ind for skitsen, som den er," sagde amtmand M.J. Clausen.

Da chocket havde lagt sig og kommunerne taget amtmandens appel til efterretning, skulle det hurtigt vise sig, at man flere steder gik efter at danne større kommuner end kommissionen foreslog, og det skulle i øvrigt også vise sig, at det i langt højere grad blev Holbæk-undersøgelsen end de tre første undersøgelser, der blev model for sammenlægningerne ud over landet.

Nogle kommuner fandt hurtigt sammen. Svinninge kommune er et eksempel herpå. Her indgik Hjembæk-Svinninge, Kundby og Gislinge kommune i en sammenlægning pr. 1.april 1966, altså fire år før man "skulle". Også Tuse Næs-kommunerne: Hagedsted, Hørby og Udby gik sammen i 1966 til Tuse Næs kommune med domicil i Hagedsted, men allerede i 1970 indgik Tuse Næs kommune i den nye Holbæk Kommune.

De tre kommuner i Svinninge-området var ret hurtigt enige, selvom der i Gislinge var lidt usikkerhed. Skulle man alligevel hellere vælge Holbæk?. Men efter et borgermøde og sognerådsmøde umiddelbart efter gav Gislinge sogneråd sin tilslutning til Svinninge Kommune.

I Holbæk-undersøgelsen blev der lagt op til, at den del af Hjembæk sogn, der lå i Jyderup – det vil sige området nord for

banen, vest for Holbækvej op til Skovvejen, kaldet "Trekanten", skulle flyttes til Jyderup. Det var der også tilslutning til i sammenlægningsudvalget mellem de tre kommuner.

Sammenlægningsudvalget var identisk med kasse- og regnskabsudvalgene i de tre kommuner. Udvalget meddelte sine overvejelser om sammenlægning til amtet og bad om bistand. Amtsrevisionen ved amtsrevisor Thorvald Hansen lavede et meget fyldigt materiale om økonomien i en sammenlægning. Skattegrundlaget blev vurderet, kommunernes aktiver og passiver ligeså. Amtsrevisoren kunne konkludere, at nok ville det betyde tab for én kommune og gevinst for en anden, men forskellene var så små, at de næppe ville kunne mærkes synderligt.

Den aftale om sammenlægning, der blev udformet, fulgte tæt et forslag, som Holbæk-undersøgelsen opstillede. Heri blev det fastslået, hvem der skulle gå sammen og hvad den nye kommune skulle hedde og hvornår sammenlægningen skulle ske. Herefter fulgte flere paragraffer, der alle handlede om skatteforhold, udarbejdelse af vedtægter for en lang række områder med styrelsesvedtægten som den vigtigste. Den skulle være den første opgave for den nye kommunalbestyrelse at vedtage. Aftalen redegjorde for hvilke medarbejdere i kommunens tjeneste – administrativt personale, sygeplejersker, husmoderafløsere, vejmand og pedeller, der skulle "følge med". Aftalen fastslog også, at den nye kommune skulle overtage de tre gamle kommuners forpligtelser. Og endelig fastsatte den antallet af kommunalbestyrelsesmedlemmer til 13.

Den 18. februar 1966 udsendte indenrigsminister Hans Hækkerup en bekendtgørelse, hvori dannelsen af Svinninge Kommune godkendtes. I en anden bekendtgørelse af samme dato godkendte ministeren overflytningen af de dele af Hjembæk sogn, der ligger i Jyderup, til Jyderup kommune.

Faktisk var aftalen ikke særlig omfangsrig, når man tager i betragtning hvor mange ord, der ellers kan stå i offentlige dokumenter. Dagbladene konstaterede enigheden efterhånden som de tre sogneråd tiltrådte sammenlægningen. Det skete i efteråret 1965 og så skete der egentlig ikke så meget før valget i

marts, hvor den nye kommunalbestyrelse blev valgt. Selve aftalen blev faktisk aldrig genstand for offentlig omtale i sit fulde omfang. Herman Jensen blev den første borgmester med Valdemar Hermansen som chef for administrationen, der blev samlet i Svinninge.

I de tre kommuner, der kom til at danne Svinninge kommune var der trods alt ikke den store tvivl om, at de skulle være sammen. Føllenslev-Særslev sogneråd bejlede til de tre, men de sagde nej, for de anede, at kommissionens forslag om at opretholde Sejerø som en selvstændig kommune ville blive taget af bordet. Sagde de tre ja til Føllenslev-Særslev, sagde man også moralsk ja til at tage Sejerø med i købet. Det skulle man ikke nyde noget af - færger og havne er kostbare!

Spørger man i dag nogle af dem, der var med i forhandlingerne den gang, siger de, at "det havde jo været noget andet hvis Vallekilde-Hørve havde været med!"

Vallekilde -Hørve gik til Dragsholm kommune, hvilket beklagedes af mange i Svinninge-området, fordi der på mange led var et godt samarbejde mellem Hørve og Svinninge.

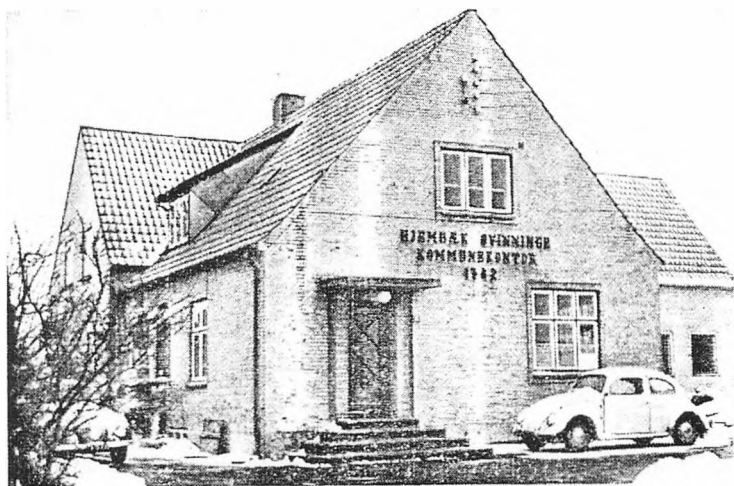
Da der var gået hul på bylden med 1966-sammenlægningerne, kom der skred i forhandlingerne andre steder. Således resulterede nye forhandlinger i, at Jernløse og Tølløse kommune begge kunne begynde pr. 1. april 1968.

Jernløse kommune blev dannet af de fire sognekommuner : Nr. Jernløse, Sdr. Jernløse-Søstrup, Kvanløse og Undløse-Søndersted. For de tre førstnævnte var en sammenlægning naturlig. Der var i forvejen på en lang række områder et tæt forenings-samarbejde, ikke mindst koncentreret om Vommevad Forsamlingshus. Der var i disse nordlige kommuner nogen skepsis i forholdet til Undløse-Søndersted. Det blev ligefrem hævdet, at beboerne der besad en anden Kultur! En mere konservativ kultur.

Allerede i 1966 var der i Svinninge valg til den nye storkommune.

Bevidstheden om at være "på forkant" med udviklingen og om den nye kommunes størrelse er ikke til at tage fejl af. (Valgbrochure fra socialdemokratiet i Svinninge lokalhistoriske Arkiv).

Bygningen er rejst – Storkommunen en realitet

men hvem skal stå for ledelsen?

Det bestemmer **DE** på Valgdagen

tirsdag den 8. marts 1966

De fire kommuner var imidlertid tidligere gået sammen om driften af Forbundsrealskolen i Sdr. Jernløse, og dette samarbejde blev løftestang for kommunesammenlægningen.

På et tidspunkt i drøftelserne var Ugerløse inde i billedet, fordi det i Holbæk-undersøgelsen foreslås, at kommunen kom med. Men forhandlingerne førte ikke til noget. Ugerløse foretrak at gå sammen med Tølløse, Soderup-Eskilstrup og St.Tåstrup til Tølløse kommune. Dermed fik Tølløse kommune en anden sammensætning, end Holbæk-undersøgelsen lagde op til. Den foreslog nemlig, at Soderup-Eskilstrup og St.Tåstrup dannede en kommune, mens Tølløse og Ågerup genfandt hinanden i en ny kommune.

Jernløse var trods flest lighedspunkter en umage kommune. I den mindste af de fire kommuner, Kvanløse, vidste man godt, at der ingen vej var uden om sammenlægning, men sognerådet havde et hjerte- og smertensbarn: skolen. Frygten for, at den ikke kunne opretholdes og fortsat være et naturligt samlingssted for sognets beboere, blev kraftigt udtalt og viste sig senere at være begrundet.

I Nr.Jernløse havde man storkommunens eneste station, og det tiltrak mange ældre, der her så en mulighed for at kunne færdes uden egen bil. Her regerede Carl Rasmussen (V), Dramstrup og Gunnar Knudsen (R), Nørup, på skift. To meget forskellige, men drevne lokalpolitikere.

På et tidspunkt tog Nr. Jernløses nabo mod vest, Mørkøv, spørgsmålet om et samarbejde op, men tanken var dårligt tænkt til ende, før den blev afvist med den begrundelse, at i Regstrup "bør der kun pensionister".

Sdr. Jernløse-Søstrup havde en vanskelig økonomi. Det er aldrig blevet offentligt, men det var en sejlivet påstand, at kommunen klarede sine udgifter i den sidste tid før sammenlægningen takket være en veksler hos et vejfirma!

Økonomiske problemer havde man derimod ikke hos storebror, Undløse-Søndersted. Kommunens førstemand, sognerådsformand, gårdejer og amtsrådsmedlem Otto Jensen, Østrup, havde en sikker sans for, hvad der økonomisk kunne betale sig.

Med viden, lune og også en portion snuhed styrede han kommunen. Han blev ofte uden for sognet kaldt for "Otto Manne Pæng". Hvorfor ved jeg ikke. Han var ikke specielt pralende, men besad den myndighed, der følger af at vide, at der er styr på tingene. Han var heller ikke specielt påholdende. Det, der skulle til, skulle til! Men selvfølgelig skulle der ikke ødsles. Otto Jensen blev Jernløses første borgmester og med kommunesekretæren fra Undløse-Søndersted, Eigil Nielsen, ved sin side i kæmnerstolen førte de sammen Jernløse igennem de første svære år.

Den nye Jernløse kommune fik ikke nogen særlig pompøs start. Det varede således meget længe, før indenrigsministeriets godkendelse af den nye kommune forelå. Den skulle foreligge, før der kunne holdes valg til de 15 pladser i den nye kommunalbestyrelse. Problemet blev nedtonet over for offentligheden, men Eigil Nielsen har senere fortalt om næsten daglige henvendelser til ministeriet for at få sagen fremmet. Den nåede frem og valget kunne holdes.

Administrationen havde kummerlige forhold i nogle kælderlokaler under De gamles Hjem i Nr. Jernløse, nu plejecentret Åvang. Det var derfor en glædens dag, da det nye kommunekontor på Møllebakken i Nr. Jernløse kunne tages i brug - med en flot mødesal, hvor der nu er borgmesterkontor.

Møderne blev i den første tid bl.a. holdt på den daværende Undløse Kro. Venstrebladet sendte Henning Nielsen (senere Regionalen) og Sj. Tidende undertegnede. Nu var det sådan, at kommunalbestyrelsen skulle have noget at spise ved møderne, der gerne begyndte en times tid før spisetid. Blev man ikke færdig med at behandle sagerne på den åbne dagsorden, inden kromanden havde maden færdig, ja så kunne vi to medarbejdere fra verdenspressen gå ind i krostuen eller uden for og pænt vente, til kommunalbestyrelsen var færdig med at spise og kunne genoptage mødet. Vi var ikke udstyret med checks fra vore blade til at kunne købe mad på kroen. Jeg kan huske, at det forargede mig meget, at kromanden dækkede op til kommunalbestyrelsen med sølvdækketallerkener. Jeg tror ikke, at maden var speciel

Butterup-Tuse sognekommunes attraktive Allerup-område med dets parcelhuskvarterer set fra luften. (Foto: Per Jensen. 1978. Holbæk Lokalarkiv).

fornem, men det virkede på mig meget overdrevet med de sølvdækketallerkener...

Inden Jernløse kommune var en realitet, blev der lavet mange sonderinger. Købstaden Holbæk var ikke lige populær alle steder. Der kom derfor på et ret tidligt tidspunkt forslag frem om at danne en kommune bestående af Ågerup, Sdr.Asmintrup-Grandløse, Kvanløse, Sdr.Jernløse-Søstrup, Nr.Jernløse og Butterup-Tuse. Dermed ville Holbæk være låst inde. Planen blev hurtigt forpurret, ikke mindst fordi der klart i Holbæk-undersøgelsen blev lagt op til, at købstæderne skulle udvides med de "skattelyer", der var opstået tæt ved købstadens grænse. Det, der udgjorde en by, skulle også være én kommune. Derfor lagde Holbæk-undersøgelsen op til at Allerup, Tjebberup og Ll. Grandløse-området skulle til Holbæk. Ifølge undersøgelsen skulle resten af Butterup-Tuse indgå i Tuse Næs kommune og resten af Sdr.Asmintrup-Grandløse til Tølløse.

Allerup-området var med til at gøre Tuse sogn til en meget attraktiv del af Butterup-Tuse kommune og også syd fra var man ude med snøren efter Tuse-delen, men ingen ville have Butterup sogn med, fordi det var for fattigt!

Forholdet til købstæderne var ikke uden problemer. Navnlig i Kalundborg var der problemer. Tømmerup gik tidligt og frivilligt til Kalundborg, men i Årby slog man sig voldsomt i tøjret. Kalundborgs dynamiske borgmester, den konservative J.Hagemann-Petersen, var ganske enkelt for dominerende for Årby sogneråd og ikke mindst for sognerådsformand Osmond Kristiansen, som selv var en stærk personlighed. Årby måtte give sig.

Dannelsen af Høng og Dianalund kommuner var også vanskelig at få på plads, og den sag optog aviserne meget. Det var Ruds Vedby kommune, der gav anledning til problemerne. Geografisk havde det passeret bedst, om Ruds Vedby gik til Høng, men der var stor folkelig opbakning til – og byens erhvervsliv talte kraftigt for – en tilslutning til Dianalund. Det måtte kommissionen bøje sig for, og Ruds Vedby dannede sammen med Tersløse-Skellebjerg og Niløse den nye Dianalund kommune. Men det betyder, at skal man i dag fra den sydlige del af Høng kommune til den nordlige del, må man køre gennem nabokommunen....

Kommunallovskommissionen kom til Holbæk og mødtes med sognerådene her. Kommissionen slog sig ned på rådhuset i byrådets mødesal, og under forsæde af departementschef F.Zeuthen førtes forhandlingerne. Han havde med sig kontorchef, senere departementschef og stiftamtmand, Henning Strøm og fuldmægtig Knud Thornøe, senere kommunaldirektør i Birkerød. Fra amtet mødte som regel fuldmægtig Axel Mørk, senere chef for sundhedsvæsenet i Vestsjællands Amt.

På dagbladene vidste vi, hvornår kommissionen kom, men vi vidste meget lidt om, hvem der skulle i audiens, og hvad problemerne var. Vi stillede alligevel trofast op foran byrådets mødesal, og takket være et ret godt personkendskab fandt vi hurtigt ud af hvem, der skulle til forhandling. Kommissionen sendte Knud Thornøe ud med en kort redegørelse for kommissionens hold-

*I sognekommunerne var medlemskab af sognerådet ofte ensbetydende med direkte deltagelse i den kommunale administration og udøvelse heraf. Udby sogneråd forestår valgbehandlingen i Udby Forsamlingshus omkr. 1950.
(Foto i Holbæk Lokalarkiv).*

ning. Sognerådene var ikke så meddelsomme. Da vi ofte ikke vidste, hvad det reelle problem var, måtte vi lirke ved sognerådene og det lykkedes da som regel at få besked.

Det virkelige dilemma var nok snarere, at for bladfolket såvel som for sognerådene var situationen ny. I dag, hvor det er vigtigt for en politiker at kunne give et hurtigt og ultrakort svar på alverdens spørgsmål, er situationen en helt anden. Dengang skulle vi faktisk først lære både at spørge og at svare.

Som jeg har nævnt blev kommunalstoffet før kommunalreformen ikke vægtet så højt. Men med reformens gennemførelse tog redaktionerne handsken op og sendte egne medarbejdere til møderne i de nye kommunalbestyrelser. Samtidig styrkedes den øvrige dækning i de nye kommuner. Der blev endda i flere af de nye kommuner oprettet lokalredaktioner. Tølløse og Høng er eksempler.

At komme som referent ved møderne i de nye kommunalbestyrelser var en lærerig oplevelse. Begge parter skulle vænne sig til hinanden. Det var ikke en helt enkel proces. Nok sværest for de folkevalgte, der ikke tidligere havde kendt og erkendt den nødvendige åbenhed.

Dagsordnerne var heller ikke så fyldige, så oplysende som i dag. Bilagsmaterialet ej heller. Ved pressebordet var det der simpelthen ikke. Der skulle derfor lyttes godt og grundigt og spørges efterpå, hvis man skulle få hold på en sag. Selv flere år efter sammenlægningerne var åbenhed i forholdet til pressen flere steder problematisk, mens enkelte kommuner lagde en klar åben linje fra start. Flere år efter sammenlægningen vakte det furore i Jernløse, da undertegnede og Venstrebladets daværende medarbejder skrev et brev til kommunalbestyrelsen og heri bad om at få tilsendt protokoludskrifter fra de stående udvalgs møder. Kunne man det? Turde man det? Ordningen var kendt i andre kommuner, og Jernløse fulgte da også efter en solid betænkningstid trop. I dag fungerer systemet udmærket.

Der burde formentlig også føjes et par ord til om amtssammenlægningen af Sorø og Holbæk amt, der også fandt sted pr. 1. april 1970. Sorø blev residensen for Vestsjællands Amt og de 29 medlemmer i rådet. Det hævdes, men er ikke protokolleret noget steds, at Sorø blev gjort til hovedby for den vestsjællandske amtsadministration i en politisk "handel" på Christiansborg. For at købe støtte til, at Hobro kommune kom med til Nordjyllands Amt, kunne det så sikres, at Sorø og ikke Holbæk fik administrationen. Men bortset fra det, besatte embedsmænd fra det gamle Holbæk amt alle centrale poster i den nye amtsadministration.

23 kommuner blev der dannet i de to amter tilsammen. Opgaverne er vokset utroligt meget i kommunerne og amtet i de godt 25 år reformen har virket.

Det har været meget spændende at få lov til at opleve den udvikling på nærmeste hold. Opvokset i et jysk hjem med et stærkt lokalpolitisk engagement, gift med en kommunal embedsmand, kommunaldirektør Carsten Iversen, hvem jeg

skylder stor tak for at have "husket med" på denne artikel, og med et praktisk arbejde først på Sjællands Tidende og de sidste 20 år på Venstrebladet, har jeg fået lov at være tæt på beslutningerne, navnlig i Vestsjællands amtsråd. Det har været og er et privilegium!

Ella Breinholt Iversen 1938 - 1997

En tak fra Historisk Samfund

Det kom unægtelig som noget af en overraskelse, da lederen af Museet for Holbæk og Omegn, antikvar J.L. Østergaard Christensen i foråret 1996 meddelte bestyrelsen for Historisk Samfund, at han ikke ville genopstille ved den kommende generalforsamling.

Vores fornemmeste kontakt til museet, som vi betragter som værende vort bagland, ville på denne måde gå tabt, hvilket vi var uhyre kede af. Grunden til dette skridt kom imidlertid også som en overraskelse. Østergaard Christensen meddelte nemlig samtidig, at han ønskede at gå af som museets leder, og dertil grundet på alder! Så begyndte man jo at tænke tilbage på hans aktive tid på museet:

Da antikvar Østergaard Christensen kom til museet og skulle efterfølge den navnkundige Albert Thomsen som dets leder, havde Albert Thomsens navn og personlighed en kolossal vægt her i Holbæk, hvor han havde været med til at skabe rammen omkring det, vi idag kender som Holbæk museum.

Østergaard Christensen mødte jeg første gang i Dragerup Skov i første halvdel af 1950'erne, hvor han var tilkaldt for at se på nogle køkkenmøddinger, og han udtalte sig uhyre diplomatisk om hvad han kunne, og efterlod min historisk interesserede fader med det indtryk, at her var én, som virkelig talte om ting, han var godt inde i.

Det var et godt, men ikke sensationelt museum, Østergaard Christensen kom til, men igennem årene har han fyldt ud i samlingerne og opbygget helt nye ting, som på glimrende vis har suppleret vor viden om gammelt håndværk og kultur på denne egn.

Det var vist yderst beskedent, hvad der oprindeligt var af sølvtøj lavet af mestre i Holbæk, og her har Østergaard Christensen utrætteligt været på auktioner og tilkøbt museet arbejder fra disse mestre. Samtidig har han haft øjnene med sig, når

auktionskatalogerne kom og har fået tilkøbt museet billeder af personer, som har haft deres virke i Holbæk eller på de større gårde heromkring. At have et adelspatent i samlingerne er ikke noget som mange museer kan rose sig af, og her har Østergaard Christensen haft heldet til at skaffe museet hele tre: fra Løvenborg, Tølløse og Dragsholm.

Når der har været bygninger, som stødte op til de bygninger, som museet havde, så var den utrættelige Østergaard Christensen også opmærksom på de muligheder, der bød sig, og at det nu er så mange, som tilfældet er nu, der danner Holbæk museum, er det ikke mindst Østergaard Christensens fortjeneste. Dertil kommer hans evne til at overbevise de bevilgende myndigheder om, at denne eller hin bygning er af umistelig værdi for museets helhed. Sidst men ikke mindst er det lykkedes at få Holbæks gamle rådhus indføjjet i denne række af gamle bygninger, som nu er med til at danne en bykerne i Holbæk, der viser, hvordan købstaden så ud i gamle dage.

Det må være med et tilfreds smil Østergaard Christensen "giver tøjlerne videre til sin efterfølger". Han har virkelig gjort det godt, og Albert Thomsen vil fra sin høje himmel nok nikke anerkendende, og sige at værket er videreført på en utroligt god måde.

I den tid, antikvar Østergaard Christensen har haft ansvaret for indsamling og registrering af gentande på museet, er der kommet uhyre meget til, og ikke mindst det, at Holbæks udseende har ændret sig igennem de mange år, har givet mulighederne for at berige samlingerne på forskellig måde.

Da den store markante bygning, som lå, hvor gaderne Ahlgade, Labæk, og Smedelundsgade mødes, blev fjernet, kom der uhyre mange lertøjsskår frem fra familien Lunds pottemageri, som havde ligget netop på dette sted. Her fik man et kolossalt skårmateriale til museet, og man fik et helt nyt billede af hvad denne fabrikation havde formået. Den var i sin samtid et af Sjællands største pottemagerværksteder, og på talrige markeder har bl.a. drikkekrus fra Holbæk med deres karakteristiske glasurfarve været en yderst salgbar vare. Tallerkener og fade med

indridset fuglemotiv har omkring årene på begge sider af 1800 været meget benyttede bryllupsgaver og kærestegaver og dertil for eftertiden det dejlige, at de er forsynede med årstal. Denne skik med fugle som afbildedes, mens de "næbber", kendes fra fajancetallerkener og fade og ikke mindst fra Storekongensgades fajancer, hvor der i adskillige år var en stor produktion af sådanne. Om Holbækpottemagerne skrev antikvar Østergaard Christensen en fortræffelig bog, som viser Holbæk lertøj og pottemagervarer fra 1600-tallet op til vore dage. Her vises veritable pragtstykker, som Østergaard Christensen har opsporet og i adskillige tilfælde også indkøbt til museet.

Forudseenhed har også været med til at præge Østergaard Christensens indkøb. Der har næppe været ret mange stykker i museets samlinger fra Knabstrupfabrikken. Også her har Østergaard Christensen vitterligt utrætteligt været på jagt efter stykker til at supplere museets samlinger. Antikviteteshandlere har været besøgt, og med held, men jagten har også gået på kræmmermarkeder og loppetorve, og museumskolleger rundt om på Sjælland har sendt stykker til museet for at være med til at opbygge museets samlinger af denne slags keramik. Der er efterhånden i Holbæk museums magasiner en kolossal samling, som desværre endnu ikke er tilgængelig, men som vidner om Knabstrupfabrikkens kunnen, og Østergaard Christensens interesse for hvad der har været egnstypisk netop her.

At komme ind på Østergaard Christensens kontor har altid været en oplevelse. Der sad bag bordet Østergaard Christensen ofte ivrigt beskæftiget med at beskrive genstande, som netop var kommet til huse. På gulvet stod i reglen større mængder af nytilkomne ting i god eller mindre god forfatning, som ventede på at få en historie med på museumskortet og i nogle tilfælde blive sendt videre ned på den konserveringsafdeling, som også har været et af Østergaard Christensen initiativer. På bordet, som næsten ikke kan beskrives som et skrivebord, da der lå kolossalt mange ting på dette, hobede flittigt studerede auktionkataloger sig op, men små sedler ved de emner, der havde museets interesse.

Den besøgende følte sig altid velkommen, for trods afbrydelse midt i et måske vigtigt arbejde, havde Østergaard Christensen altid tid til at lirke en cerut frem af cerutkassen og høre tålmodigt på, hvad den besøgende havde på hjerte.

For Historisk Samfund har det betydet kolossalt meget at have Østergaard Christensen i bestyrelsen, dels som planlægger af ture og udflugter, dels til at hjælpe os med artikler til vor årbog og til at skaffe foredragsholdere til vore møder. Østergaard Christensen har altid været uhyre lydhør overfor andres ideer, og når de har været for flyvske, har han på sin rolige måde vendt emnerne en ekstra gang og fået det bedst mulige ud af de givne situationer.

For de, som har været på byvandring med Østergaard Christensen, har det været en kolossal oplevelse og næsten ikke til at fatte, at fortælleren ikke var barnefødt her i Holbæk. Han havde efterhånden samlet et væld af viden om vores gamle by og om de personer, som har været med til at præge den igennem århundreder.

Historisk Samfund siger tak for de mange glade, gode år, og med hyggeligt samarbejde, og håber på, at når et otium er uafvendeligt, at det i alle måder vil blive et glad otium, med tid til at skrive lidt mere om de mange ting, som har beskæftiget museumsmanden og vogteren af Holbæk museum igennem så mange år.

Det er nok kun de færreste, beskåret at kunne se tilbage på et livsværk, som er blevet til en så helstøbt enhed som Holbæk museum er blevet igennem de mange år med Østergaard Christensen ved roret.

Eriksholm august 1997

Jørgen Ahlefeldt-Laurvig

Historisk Samfund for Holbæk Amt 1997

Postadresse:

Museet for Holbæk og Omegn
Klosterstræde 14-16
4300 Holbæk

Ekspedition:

Dragsholm Bibliotek
Storegade 16
4550 Asnæs
Girokonto 9 05 26 07

Historisk Samfund har i 1997 haft følgende bestyrelse:

Kammerherre, godsejer Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig
Mag.art. Else Asmussen
Arkiver Peter Blumensaadt
Arkitekt M.A.A Leif Bahn
Fru Linda Eriksen
Overbibliotekar Gert Fabrin
Cand.phil. Mogens schou Jørgensen
Arkivar Peter Korsgaard
Gårdejer Børge Geert Olsen

Fra Holbæk Amt 1997

Årbogen er udgivet med støtte fra Tipsmidlerne, Vestsjællands Amt samt en række kommuner og pengeinstitutter i Nordvest-sjælland.